

**Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων**

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Διεθνείς Σχέσεις και Πολιτικές»**

**Η Διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης –
Αιτίες και Αποτελέσματα**

Κατσίποδα Βασιλική Σοφία

Κόρινθος, Σεπτέμβριος 2014

**University of Peloponnese
Faculty of Social and Political Relations
Department of Political Studies and International Relations**

**Master Program in
«International Relations and Policies»**

**The Dissolution of the Soviet Union-
Causes and Consequences**

Katsipoda Vasiliki Sofia

Corinth, September 2014

Στη μητέρα μου

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω αρχικά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Βασίλειο Πεσματζόγλου, ο οποίος υποδεικνύοντας μεγάλη υπομονή με καθοδήγησε σε όλα τα βήματα ώστε να γίνει πραγματικότητα το έργο αυτό.

Στη συνέχεια θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους καθηγητές και τις καθηγήτριες του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του πανεπιστημίου Πελοποννήσου, ιδιαίτερα την κα Κωνσταντίνα Μπότσιοι, η οποία με βοήθησε στην κατάρτιση του σχεδίου έρευνας της παρούσας εργασίας. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τις κ.κ. Ευγενία Παναγοπούλου και Μαρία Βαλσαμίδα, για την γλωσσική και φιλολογική επιμέλεια τμημάτων της εργασίας αυτή.

Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ σε άτομα του οικογενειακού, φιλικού και επαγγελματικού μου περιβάλλοντος για την υποστήριξη του καθενός με τον δικό του, ιδιαίτερο τρόπο.

Η Διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης – Αιτίες και Αποτελέσματα

Σημαντικοί Όροι:

**Σοβιετική Ένωση
Οκτωβριανή Επανάσταση
Υπαρκτός Σοσιαλισμός
Κατάρρευση**

Περίληψη

Πριν από δύο περίπου δεκαετίες το αδιανόητο συνέβη για τον περισσότερο κόσμο. Ο Υπαρκτός Σοσιαλισμός κατέρρευσε και μια νέα εποχή άρχισε να διαμορφώνεται. Η Οκτωβριανή Επανάσταση σηματοδότησε νέα πρότυπα πολιτικής δράσης για τη Σοβιετική Ένωση, αλλά και τις χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού, οι οποίες βρίσκονταν για σχεδόν μισό αιώνα κάτω από την άμεση επιρροή της. Το επαναστατικό κόμμα νέου τύπου που επινόησε ο Λένιν και σταθεροποίησε ο Στάλιν, αποτέλεσε πολιτικό πλαίσιο, τόσο για την Ευρώπη, όσο και ανά την υφήλιο. Επτά δεκαετίες μετά την ίδρυσή της, η Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ), παύει να υφίσταται, σηματοδοτώντας την έναρξη σημαντικών εξελίξεων μέχρι και σήμερα. Το μείζον θέμα που προκύπτει, αλλά και απασχολεί, είναι το πώς οδηγήθηκε το κράτος αυτό στην σημερινή του πολιτική μορφή και κατάσταση. Και επειδή όπως λέει μια ρωσική παροιμία «Όπου υπάρχει καπνός υπάρχει και φωτιά» *-Нет дыма без огня-* συγκεκριμένοι λόγοι και αφορμές συνετέλεσαν στο αποτέλεσμα της αποσύνθεσης και στη διαμόρφωση ενός νέου διεθνούς σκηνικού.

The Dissolution of the Soviet Union- Causes and Consequences

Keywords:

**Soviet Union
October Revolution
Real Socialism
Collapse**

Abstract

Nearly two decades ago, the unthinkable happened for most of the people. Real Socialism collapsed and a new era began to take shape. The October Revolution marked new standards of political action not only for the Soviet Union, but also for the Eastern Bloc countries, which were almost for half a century under her direct influence. A new type of a revolutionary party invented by Lenin and solidified by Stalin, constituted a political context, for both Europe and the rest of the world. Seven decades after its establishment, the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), ceased to exist, marking the outset of significant developments until this day. The major issue that arises, but also concerns, is how this led the country in its present form and state policy. And as a Russian proverb says *“Where there is smoke there is fire”* -*Нет дыма без огня*- specific reasons and motives contributed to the result of the decomposition and the formation of a new international scene.

Περιεχόμενα

Περίληψη	1
Abstract	2
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Από τη δημιουργία στη διάλυση της Σοβιετικής Ένωση	
1.1 Εισαγωγή - Οι θεωρητικές καταβολές της Οκτωβριανής Επανάστασης και η ίδρυση της Σοβιετικής Ένωσης	8
1.2 Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος και ο θάνατος του Στάλιν	12
1.3 Από τον Χρουστσόφ στον συντηρητισμό του Μπρέζνιεφ	13
1.4 Από τον Μπρέζνιεφ στον μεταρρυθμιστή Μ. Γκορμπατσόφ	15
1.5 Τίτλοι τέλους για την Σοβιετική Ένωση	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Οι παράγοντες που οδήγησαν στη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης	
2.1 Εισαγωγή	20
2.2 Εσωτερικοί Παράγοντες	21
2.2.1 Η πολιτική οργάνωση του καθεστώτος	21
2.2.2 Η οικονομική οργάνωση	26
2.2.3 Εθνοτικά προβλήματα	30
2.2.4 Η Ελίτ	31
2.3 Διεθνείς Παράγοντες	33
2.3.1 Η πίεση του «Ψυχρού Πολέμου»	33
2.3.2 Το φαινόμενο της «Υπερέκτασης»	34

2.4 Μεμονωμένοι Παράγοντες	35
2.4.1 Ο παράγοντας Γκορμπατσώφ	35
2.5 Η κατάρρευση του Υπαρκτού Σοσιαλισμού και η αλλαγή των συσχετισμών σε παγκόσμιο επίπεδο	37
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Μετάβαση σε μια νέα εποχή	
3.1 Εισαγωγή	40
3.2 Ανασυγκρότηση της Εθνικής ταυτότητας	42
3.3 Πολιτική Ανασυγκρότηση	43
3.4 Οικονομική Μετάβαση	45
3.5 Η Κοινωνική πραγματικότητα	47
3.6 Η νέα διεθνής διάσταση των εξωτερικών σχέσεων της Ρωσίας	49
Επίλογος - Συμπεράσματα	51
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	53

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ρωσία ή Ρωσική Ομοσπονδία, όπως επίσημα ονομάζεται, αποτελεί το μεγαλύτερο σε έκταση κράτος παγκοσμίως, καταλαμβάνοντας δύο ηπείρους, την ευρωπαϊκή και την ασιατική. Είναι μια χώρα σχετικά αραιοκατοικημένη, λόγω των ιδιαίτερων μορφολογικών και κλιματολογικών συνθηκών που επικρατούν, παραμένοντας ωστόσο ανάμεσα στην πρώτη δεκάδα των χωρών με το μεγαλύτερο πληθυσμό παγκοσμίως. Δεν θα μπορούσε λοιπόν αυτή η τεράστια χώρα, με τις αμέτρητες πλουτοπαραγωγικές πηγές και το πλούσιο ιστορικό παρελθόν της, να μην έχει απασχολήσει αλλά και να συνεχίζει μέχρι σήμερα να επηρεάζει το παγκόσμιο πολιτικό σκηνικό. Αναφερόμαστε βέβαια στην αλλαγή του πολιτικού της συστήματος δύο φορές μέσα στον εικοστό αιώνα, αρχικά το 1917 με την πτώση της τσαρικής μοναρχίας και την ίδρυση του πρώτου σοσιαλιστικού κράτους στην ιστορία, ενώ αργότερα στη διάλυσή της το 1991. Κεντρικό ζήτημα στην παρούσα εργασία, είναι οι λόγοι που οδήγησαν στην πτώση του Υπαρκτού Σοσιαλισμού στην Σοβιετική Ένωση, ύστερα από διάβρωση δεκαετιών, κατά την κρίσιμη καμπή της προτελευταίας δεκαετίας του 20ου αιώνα. Μια σειρά γεγονότων, τα οποία διαδραματίστηκαν κυρίως στη χώρα αλλά και στην Ανατολική Ευρώπη, είχαν ως αποτέλεσμα την πολιτικοοικονομική της μετάβαση, όπως και των υπολοίπων χωρών του Ανατολικού Μπλόκ.

Μέσα από την ιστορική-συγκριτική διάσταση, θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε και να επισημάνουμε τις αιτίες που οδήγησαν στην αλλαγή της πολιτικής φυσιογνωμίας της Σοβιετικής Ένωσης, σε σχέση με τα αποτελέσματα αυτού του μοναδικού και πολυσύνθετου ιστορικού γεγονότος. Μέσω της βιβλιογραφικής επισκόπησης, θα μας δοθεί η δυνατότητα να δούμε πώς η διαμόρφωση των γεγονότων από την ίδρυση του σοβιετικού κράτους μέχρι και την παύση του, έχουν οδηγήσει στη σημερινή του μορφή, αποτελώντας ακόμα και σήμερα αντικείμενο εξέτασης και ανάλυσης. Κάθε αποτέλεσμα έχει την αιτία του και αυτό ακριβώς θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε, δηλαδή πώς φτάσαμε στο αποτέλεσμα της αποσύνθεσης και της διάλυσης.

Το ζήτημα της κατάρρευσης της ΕΣΣΔ και κατά επέκταση η θεωρία του σοσιαλισμού, καθώς και η πρακτική εφαρμογή του, έχει απασχολήσει κατά καιρούς αρκετούς ιστορικούς, οικονομολόγους, κοινωνιολόγους και φυσικά θεωρητικούς των

διεθνών επιστημών. Αυτό φανερώνεται μέσα από πλειάδα έργων και άρθρων που έχουν ασχοληθεί με το φαινόμενο της ίδρυσης αλλά και της αφινιδιαστικής της κατάρρευσης στις αρχές του '90, αφήνοντας ίσως μέχρι και σήμερα για κάποιους κενά και ερωτηματικά ως προς την ερμηνεία του φαινομένου αυτού.

Από την περιγραφή βέβαια και τη σημασία των γεγονότων που οδήγησαν στη σημερινή πραγματικότητα, δεν θα μπορούσαμε παρά να μην εξετάσουμε το ιδεολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο στηρίχθηκε επί σειρά δεκαετιών το κομμουνιστικό οικοδόμημα και τις πρακτικές αποκλίσεις που αυτό είχε, όπως θα δούμε στην πορεία, από τις θεωρητικές του καταβολές. Οι θεωρίες του Κ. Μαρξ και του Φ. Ένγκελς σχετικά με την ιστορική υπέρβαση του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης και παραγωγής και το πέρασμα σε ένα άλλο σύστημα, απαλλαγμένο από οικονομικές ανισότητες και αδικίες, συνάντησαν ευρεία αποδοχή στην παρακμάζουσα Ρωσική Αυτοκρατορία των αρχών του περασμένου αιώνα.

Η ερευνητική μας ενασχόληση με το ζήτημα θα πραγματοποιηθεί μέσω της αναζήτησης και άντλησης στοιχείων από ελληνόγλωσσες και ξενόγλωσσες πηγές – συγγράμματα, αρθρογραφία και διαδίκτυο, προσπαθώντας να συμπεριλάβουμε το εύρος των θέσεων και των απόψεων αναφορικά με το υπό διερεύνηση θέμα.

Η εργασία χωρίζεται κυρίως σε τέσσερα μέρη - κεφάλαια. Το πρώτο είναι μια σύντομη αλλά αναγκαία ιστορική αναδρομή στα γεγονότα που σημάδεψαν αρχικά το πέρασμα από τη μοναρχία στην εδραίωση του κομμουνισμού, μέσω της Οκτωβριανής Επανάστασης. Από εκεί και έπειτα θα δούμε πώς διαμορφώθηκε η Σοβιετική Ένωση, φτάνοντας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο να θεωρείται το αντίπαλο δέος μιας άλλης Υπερδύναμης στον παγκόσμιο χώρο. Θα περιγράψουμε πώς διαμορφώνονται οι σχέσεις και οι ισορροπίες ισχύος κατά τη διάρκεια του «Ψυχρού Πολέμου», ανάμεσα σε Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (ΗΠΑ) και Σοβιετική Ένωση (ΕΣΣΔ). Σε εσωτερικό επίπεδο, θα διακρίνουμε τα χαρακτηριστικά του σοβιετικού καθεστώτος και πώς αυτό συνδέθηκε στενά με τις ηγετικές προσωπικότητες του Κομμουνιστικού Κόμματος της χώρας. Το καλύτερο ίσως τέτοιου είδους παράδειγμα αποτελεί ο Ι. Β. Στάλιν, ο οποίος υπήρξε ο διαμορφωτής της οικονομικής πολιτικής αμέσως μετά σχεδόν την Οκτωβριανή Επανάσταση, η οποία έφερε το Κόμμα των Μπολσεβίκων στην εξουσία. Θα δούμε το χρονικό της κατάρρευσης της Σοβιετικής Ένωσης (τέλη δεκαετίας '80, αρχές δεκαετίας '90) και θα ασχοληθούμε με τα γεγονότα που σημάδεψαν την περίοδο αυτή. Στο δεύτερο

μέρος, μέσα από την ανάλυση των γεγονότων που οδήγησαν στην κατάρρευση της σοσιαλιστικής παράδοσης στην Σοβιετική Ένωση, θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τους λόγους που οδήγησαν στο γεγονός αυτό, σημαντικό στη σημασία του όσο και η Οκτωβριανή Επανάσταση. Στο τρίτο μέρος θα δούμε τις επιπτώσεις που είχαν στη χώρα οι αλλαγές και οι μεταρρυθμίσεις αμέσως μετά την επίσημη διάλυσή της το '91, οι οποίες έχουν διαμορφώσει τη σημερινή ταυτότητα της Ρωσικής Ομοσπονδίας. Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος η εργασία ολοκληρώνεται συμπερασματικά με την πορεία και τη θέση της σύγχρονης Ρωσίας στο διεθνές σκηνικό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΑΠΟ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΣΤΗ ΔΙΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

1.1 Εισαγωγή - Οι θεωρητικές καταβολές της Οκτωβριανής Επανάστασης και η ίδρυση της Σοβιετικής Ένωσης

Η μελέτη μας δεν θα μπορούσε να λάβει σάρκα και οστά χωρίς το απαιτούμενο ταξίδι στην ιστορία, για να δούμε και να περιγράψουμε τα γεγονότα και τις συνθήκες που οδήγησαν σε δύο πολύ σπουδαία ιστορικά γεγονότα, τα οποία δημιούργησαν ασυνέχεια με το παρελθόν και νέες συνθήκες για το μέλλον. Στην πρώτη περίπτωση εννοούμε την Οκτωβριανή Επανάσταση το 1917, η οποία αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα πολιτικοκοινωνικά γεγονότα της παγκόσμιας ιστορίας από το 1789. Το δεύτερο γεγονός είναι το τέλος της Σοβιετικής Ένωσης με την υπογραφή της Συνθήκης διάλυσής της το Δεκέμβριο του '91. Ουσιαστικά η Οκτωβριανή Επανάσταση αποτελεί το σημείο αναφοράς για την ανάλυση των πολιτικών διεργασιών στην Ευρώπη ως την περίοδο 1989-1991¹, κλείνοντας οριστικά έναν ιστορικό κύκλο.

Στο κεφάλαιο αυτό θα δούμε τα γεγονότα που οδήγησαν στον ξεσηκωμό του ρωσικού λαού ενάντια σε ένα απαρχαιωμένο καθεστώς, με σκοπό την μετάβαση σε ένα ιδεατό πολιτικοοικονομικό σύστημα, απαλλαγμένο από ανισότητες και οικονομική εκμετάλλευση. Απέναντι στα τρωτά σημεία της φιλελεύθερης αγοράς και του καπιταλιστικού συστήματος, το οποίο αλλοτρίωνε την κοινωνική βάση της μεσαίας και κυρίως της εργατικής τάξης, η Μαρξιστική σοσιαλιστική θεωρία εμφανίζεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αντιπροτείνοντας μια επαναστατική λύση. Βέβαια, αν τελικά η Επανάσταση οδήγησε σε διαφορετικά μονοπάτια από ό,τι είχαν οι πρωτεργάτες της οραματιστεί, κάνοντας για άλλη μια φορά εμφανές το χάσμα ανάμεσα στην θεωρητική σύλληψη και την πρακτική εφαρμογή των ιδεών και των στόχων του σοσιαλιστικού ιδεώδους, αυτό είναι ένα ζήτημα το οποίο θα επισημάνουμε παρακάτω.

¹ Π. Τσακαλόγιαννης (2000), *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Εκδόσεις Εστία, σ. 129.

Ο σοσιαλισμός, ο οποίος προέκυψε ως αντίδραση ενάντια στις κοινωνικές και τις οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ευρώπη ύστερα από την ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού², επιζητούσε να δώσει μια εναλλακτική λύση στα πιεστικά προβλήματα της βιομηχανικής εργατικής τάξης της εποχής. Εμφανίστηκε ως κριτική στο σύστημα αυτό, κάνοντας λόγο για την υπέρβαση της τρέχουσας ταξικής καπιταλιστικής κοινωνίας και τη μετάβαση σε ένα διαφορετικό μοντέλο αταξικής κοινωνίας. Στόχο είχε την αφύπνιση του βιομηχανικού προλεταριάτου και εν συνεχεία την απελευθέρωσή του από τα εκμεταλλευτικά δεινά του αλόγιστου ατομικού κέρδους. Η σύγκρουση ανάμεσα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας και του υπάρχοντος συστήματος των σχέσεων παραγωγής, εκδηλώνεται με την όξυνση των κοινωνικών ανταγωνισμών και την πάλη ανάμεσα στην κυρίαρχη τάξη, η οποία ενδιαφέρεται στην διατήρηση του υφιστάμενου τρόπου παραγωγής, και την καταπιεσμένη εργατική αντίστοιχα³. Σύμφωνα με τον Μαρξ⁴, οι παραγωγικές σχέσεις των ανθρώπων αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο ολόκληρου του κοινωνικοπολιτικού συστήματος. Σαν θεωρία, πράξη και εμπειρία η οποία προσανατολίζεται στο μέλλον, ο (πολεμικός) σοσιαλισμός καλεί στην ανάληψη δράσης ενάντια στην οικονομική καταπίεση. Κύριο καθήκον του είναι η οικοδόμηση μιας αταξικής, κομμουνιστικής κοινωνίας, η οποία θα διέπεται από αξίες όπως η ισότητα, η κοινότητα και η συνεργασία⁵.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος είχε τεράστιες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές αλλά και ψυχολογικές επιπτώσεις στο σύνολο σχεδόν των λαών της Ευρώπης, ενώ το καθεστώς που τις αισθάνθηκε περισσότερο από οποιαδήποτε άλλο ήταν αυτό της Αυτοκρατορικής Ρωσίας⁶. Ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα και κάτω από την λαϊκή αντίδραση, ο τότε Τσάρος της Ρωσίας Νικόλαος ο Β΄, αναγκάστηκε να αποδεχθεί περιορισμούς στην εξουσία του και λίγο αργότερα να παραιτηθεί. Η κατάσταση επιδεινώνεται με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τις φυγόκεντρες τάσεις φιλελεύθερων πολιτικά δυνάμεων που αναπτύχθηκαν και τη συνεχιζόμενη δυσαρέσκεια

² A. Heywood (2007), *Πολιτικές Ιδεολογίες*, Εκδόσεις Επίκεντρο, σ. 203.

³ ο. π., σ. σ. 236-40.

⁴ Συλλογικό (2005), *Συζήτηση για θέματα πολιτικής οικονομίας στα τέλη της πρώτης δεκαετίας της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στην ΕΣΣΔ*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σ. 184.

⁵ Σ. Μαρκέτος (2002), *Ευρωπαϊκά Ιδεολογικά Ρεύματα κατά το Β΄ μισό του 20ου αιώνα και τη Μετα-σοβιετική Περίοδο*, (τόμ. Α), ΕΑΠ, σ.σ. 141-5.

⁶ Π. Τσακαλόγιαννης (2000), *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Εκδόσεις Εστία, σ. 131.

του ρωσικού λαού στο πρόσωπό του. Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης σχεδόν του συνόλου του πληθυσμού και τα δεινά του πολέμου, επέδρασαν καταλυτικά στα αμέσως επόμενα γεγονότα που ακολούθησαν.

Τα ταραγμένα εκείνα χρόνια ένα νέο κέντρο εξουσίας εμφανίζεται, τα Σοβιέτ, τα οποία ήταν συμβούλια εργατών που είχαν εκλεγεί κατά την περίοδο εκείνη. Οι πολιτικές αναταραχές αποτέλεσαν τη βάση της πολιτικής οργάνωσης των εργατών και των στρατιωτών κατά την Οκτωβριανή Επανάσταση που ακολούθησε. Μετά την παραίτηση του τσάρου, η νέα προσωρινή κυβέρνηση δε θα μπορούσε να επιβιώσει εξαιτίας της συνεχιζόμενης πολιτικής αστάθειας, ούτε να δώσει άμεσες λύσεις στα οξύτατα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα τα οποία ο λαός αντιμετώπιζε. Ο καταστροφικός Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος συνεχιζόταν, ενώ το λαϊκό αίτημα για εκδημοκρατισμό της Ρωσίας έμενε ανεκπλήρωτο. Μέσα σε αυτό το ασφυκτικό κλίμα, ο Λένιν βρήκε πρόσφορο έδαφος για να προσαρμόσει την πολιτική του τακτική και να οργανώσει την Επανάσταση που θα ακολουθούσε. Οι ιδέες του Μαρξ περί ισότητας απέναντι στο νόμο και κατάργησης των προνομίων καταγωγής, έδωσαν στους κουρασμένους και εξαθλιωμένους εργάτες την αίσθηση της δικαίωσης. Οι εργάτες αυτοί μπορεί να μην ήταν πολυάριθμοι, αλλά βρίσκονταν συγκεντρωμένοι στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας. Το πολιτικό σκηνικό πλέον διαχωρίζεται ανάμεσα στις τσαρικές δυνάμεις, οι οποίες βρίσκονταν σε πολύ δύσκολη θέση, τις φιλελεύθερες δυνάμεις, με αδύναμο όμως κοινωνικό έρεισμα και τους σοσιαλδημοκράτες⁷. Οι τελευταίοι διασπάστηκαν σε μενσεβίκους και μπολσεβίκους, οι οποίοι αρχικά μπορεί να είχαν περιορισμένη κοινωνική βάση αλλά ήταν καλύτερα οργανωμένοι και συσπειρωμένοι πολιτικά.

Με αφορμή το αποτυχημένο στρατιωτικό πραξικόπημα του στρατηγού Κορνήλοφ να αναλάβει την εύθραυστη εξουσία, ο Λένιν αποφασίζει τον Οκτώβριο του '17 να προχωρήσει στην κατάληψη της εξουσίας, με τη βοήθεια μιας άλλης πρωταγωνιστικής επαναστατικής προσωπικότητας, του Τρότσκι. Η Οκτωβριανή Επανάσταση υποσχόταν μια νέα πραγματικότητα με την επικράτηση του σοσιαλισμού στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, όπου οι καταπιεσμένοι εργάτες θα έπαιρναν τις τύχες τους στα χέρια τους και θα απελευθερώνονταν από τα δεσμά της οικονομικής τους εκμετάλλευσης.

⁷ Θ. Μαλκίδης (2005), *Πολιτική Οικονομία και Κοινωνία στην Σύγχρονη Ρωσία*, Εκδόσεις Γόρδιος, σ. σ. 27-39.

Έτσι, μετά τον Εμφύλιο⁸ ανάμεσα στις δυνάμεις του επαναστατικού Κόκκινου Στρατού και των Λευκών αντεπαναστατικών δυνάμεων, δημιουργήθηκε η Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών το Δεκέμβριο του 1922, κάτω από μια κοινή σημαία. Σε αυτή εντάχθηκαν οι Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες της Ρωσίας, της Ουκρανίας, της Λευκορωσίας και αργότερα της Υπερκαυκασίας (Γεωργία, Αρμενία, και Αζερμπαϊτζάν).

Οι Μπολσεβίκοι έπρεπε να χτίσουν το σοσιαλισμό⁹ και ταυτόχρονα να φτιάξουν μια αυθεντικά ενοποιημένη οικονομία σε ένα εχθρικό διεθνές περιβάλλον¹⁰. Το έργο όμως της οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας φαινόταν πραγματικά εξαιρετικά δύσκολο και περίπλοκο. Σταδιακά, το νέο επαναστατικό καθεστώς των Μπολσεβίκων αναδιπλώνεται στα χαοτικά εσωτερικά προβλήματα που είχε η χώρα να αντιμετωπίσει και στην εδραίωση της εξουσίας τους. Το 1921 εγκαινιάζεται από τον Λένιν η Νέα Οικονομική Πολιτική (ΝΕΠ), η οποία αποτέλεσε μια προσωρινή οπισθοχώρηση από τον «Πολεμικό Κομμουνισμό»¹¹ των ετών αμέσως μετά τον Εμφύλιο, επιτρέποντας ως ένα βαθμό την ιδιωτική ατομική πρωτοβουλία και ιδιοκτησία, ειδικά στον αγροτικό τομέα. Ο Λένιν βλέποντας τον κίνδυνο της οικονομικής κατάρρευσης να μην υποχωρεί, προτίμησε έναν πρόσκαιρο αλλά αναγκαίο συμβιβασμό με το καπιταλιστικό σύστημα, καθώς και την ενθάρρυνση μιας υποτυπώδους ελεύθερης αγοράς. Αυτή η βραχυπρόθεσμη οικονομική πολιτική προσέφερε μια προσωρινή ανακούφιση, αλλά και επικρίσεις για την οπισθοχώρηση αυτή.

Με το θάνατό του το '24, στη σκληρή διαμάχη για την εξουσία που ξεσπά μέσα στο Μπολσεβίκο Κόμμα¹² σχετικά με την κατεύθυνση της οικονομικής πολιτικής, αυτός που θα επικρατήσει θα είναι τελικά ο Στάλιν. Ο νέος ηγέτης θα υποστηρίξει τις μεγάλες επενδύσεις στην βιομηχανία και τα σκληρά μέτρα εναντίον του αγροτικού

⁸ Η εμφύλια στρατιωτική σύρραξη (1917-1923) μεταξύ των Κόκκινων (Σοβιετικών) και των Λευκών (Τσαρικών) Δυνάμεων, οι οποίες είχαν ενισχυθεί από χώρες της Δύσης, έληξε με τη νίκη του Κόκκινου Στρατού και τη δημιουργία της ΕΣΣΔ.

⁹ M. Mazower (2004), *Σκοτεινή ήπειρος, ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 122.

¹⁰ E. Hobsbawm (2010,) *Η Εποχή των Άκρων – Ο σύντομος εικοστός αιώνας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. σ. 480-9

¹¹ ο. π. , σ. 482.

¹² Το οποίο πολύ αργότερα (1952), θα μετονομαστεί σε Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ).

πληθυσμού, οι οποίοι υπερτερούσαν αριθμητικά έναντι του εργατικού. Η κρίση των σιτηρών στα τέλη της δεκαετίας του '30, οδήγησε στην βίαιη κολεκτιβοποίησή τους, θέτοντας επίσημα σε εφαρμογή μια πολιτική προς την άμεση εκβιομηχάνιση της χώρας, με βαρύ όμως κοινωνικό κόστος. Οι πολιτικές του Στάλιν δημιούργησαν μια πολυάριθμη νέα εργατική τάξη αποτελούμενη από τα εκατομμύρια χωρικών που συνέρρεαν στα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής, τριπλασιάζοντας έτσι την εργατική δύναμη στις πόλεις μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '40.

Το 1928 για πρώτη φορά καταρτίζεται το Πενταετές Πλάνο στην οικονομία, το οποίο προβλέπει κατάργηση της ιδιωτικής παραγωγής και την καθιέρωση ενός κεντρικά κατευθυνόμενου οικονομικού σχεδιασμού, στο οποίο το κομματικό κέντρο λαμβάνει συγκεντρωτικά όλες τις αποφάσεις. Με την πάροδο του χρόνου ο κρατικός μηχανισμός και το Κόμμα ταυτίζονται, οδηγώντας σε ένα δημοκρατικό συγκεντρωτισμό λιγότερο δημοκρατικό και περισσότερο συγκεντρωτικό¹³, αλλάζοντας με αυτό τον τρόπο την αρχική επαναστατική του φυσιογνωμία. Η Σοβιετική Ένωση σιγά-σιγά μεταμορφώνεται με ραγδαίους ρυθμούς σε οικονομικό, κοινωνικό, αλλά κυρίως σε πολιτικό και θεσμικό επίπεδο, ενώ τίθενται οι βάσεις για την μετέπειτα οικονομική και βιομηχανική της ανάπτυξη.

1.2 Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος και ο θάνατος του Στάλιν

Η γερμανική επίθεση κατά της Σοβιετικής Ένωσης στα πλαίσια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, εγκαινίασε ένα νέο κεφάλαιο στις διεθνείς εξελίξεις της εποχής. Μετά από σκληρές πολεμικές επιχειρήσεις, ο Κόκκινος Στρατός μπαίνει στο Βερολίνο το 1945, την καρδιά του γερμανικού κράτους, όπου συναντά τον στρατό των Αμερικανών και των υπόλοιπων δυτικών δυνάμεων. Με την πάροδο του χρόνου ένα κλίμα ψυχρότητας και καχυποψίας αρχίζει να διαμορφώνει τις σχέσεις των άλλοτε συμμάχων. Με τη λήξη του Πολέμου, οι δύο μεγάλοι συνασπισμοί που δημιουργούνται υπό την σκιά των δύο Υπερδυνάμεων – των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ – είναι σε θέση να επηρεάζουν στρατιωτικά και πολιτικά σχεδόν το σύνολο των ηπείρων. Ο διπολικός χαρακτήρας του μεταπολεμικού κόσμου που απέρρευσε από την συντριπτική υπεροχή των δύο

¹³ A. Heywood (2007), *Πολιτικές Ιδεολογίες*, Εκδόσεις Επίκεντρο, σ. 250.

Υπερδυνάμεων¹⁴ είχε πλέον αποκρυσταλλωθεί μέχρι και το θάνατο του Στάλιν το 1953. Η προπολεμική πολυπολικότητα του διεθνούς συστήματος αντικαθίσταται από την κυριαρχία¹⁵ των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης, χωρίζοντας την υδρόγειο στα δύο. Από τη μία πλευρά, οι Ηνωμένες Πολιτείες, οι οποίες πρεσβεύουν το φιλελεύθερο δημοκρατικό πνεύμα, ανάγοντας την ελευθερία ως πρώτιστο αγαθό και από την άλλη η Σοβιετική Ένωση, όπου μέσα από μια ελεγχόμενη κρατικά παρεμβατική οικονομία ενστερνίζεται τις αξίες της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ισότητας.

1.3 Από τον Χρουστσόφ στον συντηρητισμό του Μπρέζνιεφ

Ο θάνατος του Στάλιν προκάλεσε μια εκτεταμένη αναμόρφωση της ηγετικής ομάδας στην Σοβιετική Ένωση¹⁶ με ευρύτερες επιπτώσεις, τόσο σε εσωτερικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Ο Ν. Χρουστσόφ θα τον διαδεχθεί ως Γενικός Γραμματέας του ΚΚΣΕ. Οι όποιες διαφωνίες υπήρχαν στην Ανατολική Ευρώπη, καταπνίγονται από την τεράστια πολεμική μηχανή της ΕΣΣΔ αμέσως μετά τον θάνατο του Στάλιν, επιβεβαιώνοντας ακόμα μια φορά τον έλεγχο και την κηδεμονία της στην περιοχή.

Οι μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες του Χρουστσόφ, οι οποίες αφορούσαν στην διοικητική αποκέντρωση και τον περιορισμό της αστυνόμευσης, καθώς και την εισαγωγή νέων οικονομικών μέτρων, έδωσαν την ένδειξη ότι κάτι θα μπορούσε να αλλάξει σε σχέση με το παρελθόν. Οι πρωτοβουλίες αυτές είχαν σημαντικό αντίκτυπο, αλλά η εκδήλωση πολλαπλών αντιπολιτευτικών ρευμάτων στο εσωτερικό του Κόμματος, σε συνδυασμό με τις οικονομικές διακυμάνσεις και την κάμψη της γεωργικής παραγωγής στα μέσα της δεκαετίας του '60, προκάλεσαν πτώση της δημοτικότητας του σοβιετικού ηγέτη και τριγμούς στην εξουσία του.

Αμέσως μετά την καθαίρεση του Χρουστσόφ το 1964, αναλαμβάνει πλέον ο Λεονίντ Μπρέζνιεφ. Ο νέος ηγέτης, με μεθοδικότητα και προσήλωση στο νέο του έργο, εγκαταλείπει τις όποιες οικονομικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του προκατόχου του,

¹⁴ Ε. Χατζηβασιλείου (2001), *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Εκδόσεις Πατάκη, σ. 30.

¹⁵ Γ. Βαληνάκης (1988), *Εισαγωγή στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Εκδόσεις Παρατηρητής, σ. 14.

¹⁶ Ε. Χατζηβασιλείου (2001), *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Εκδόσεις Πατάκη, σ. 147.

ιδίως στον αγροτικό τομέα, ενώ η παραγωγή προσανατολίζεται προς την ικανοποίηση του πληθυσμού σε τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης, όπου σημειωνόταν ανεπάρκεια. Επιπλέον, οι σχέσεις με τις προηγμένες χώρες της Δύσης και ειδικά με τις ΗΠΑ, σταδιακά βελτιώνονται, ύστερα από μια περίοδο κλιμάκωσης της έντασης.

Στη διεθνή σκηνή, ύστερα από μια μικρή περίοδο όξυνσης ανάμεσα στις σχέσεις των δύο Υπερδυνάμεων κατά την προεδρεία Χρυστσόφ¹⁷, η ένταση αρχίζει να αποκλιμακώνεται, με τις συμφωνίες SALT για τον περιορισμό των όπλων και την προσπάθεια επίτευξης ισορροπίας σε πυρηνικό επίπεδο. Η περίοδος όμως στιγματίζεται από ένα άλλο σημαντικό γεγονός, την εισβολή των σοβιετικών δυνάμεων του Συμφώνου της Βαρσοβίας¹⁸ στην Τσεχοσλοβακία το 1968 («Ανοιξη της Πράγας»). Έκτοτε διατυπώνεται το λεγόμενο «Δόγμα Μπρέζνιεφ», το οποίο έδινε στη Σοβιετική Ένωση δικαίωμα επέμβασης στο εσωτερικό των χωρών του Ανατολικού Συνασπισμού, αν αυτό κρινόταν απαραίτητο, για την υπεράσπιση των φιλικά προσκείμενων κομμουνιστικών καθεστώτων. Λίγο πριν το θάνατο του Μπρέζνιεφ (1979), πραγματοποιείται και η εισβολή των σοβιετικών στρατευμάτων στο Αφγανιστάν, με σκοπό να υποστηριχθεί το φιλοσοβιετικό καθεστώς το οποίο βρισκόταν υπό κατάρρευση, με μεγάλες όμως, όπως αποδείχθηκε αργότερα, οικονομικές και στρατιωτικές απώλειες για τη χώρα.

Η περίοδος ηγεσίας Μπρέζνιεφ σηματοδοτεί τη στροφή της Σοβιετικής Ένωσης στο συντηρητισμό, με την έννοια της αποφυγής μιας ολομέτωπης αντιπαράθεσης με τη Δύση στο διεθνή χώρο. Η απαρχή της τάσης επέκτασης της επιρροής της σε άλλες περιοχές της υφηλίου και ιδιαίτερα στον Τρίτο Κόσμο, όπου το φαινόμενο της από-αποικιοποίησης εντεινόταν, αποδείχτηκε αρκετά δαπανηρή. Ο συντηρητισμός όμως αυτός, εξαργυρώνεται και με την αδυναμία ή την απροθυμία για μεταρρυθμίσεις στον οικονομικό τομέα, σε μια περίοδο όπου η σοβιετική οικονομία επιβαρυνόταν με τις συνεχόμενα αυξανόμενες στρατιωτικές δαπάνες και την ενίσχυση φιλικών σοσιαλιστικών καθεστώτων στην Ευρώπη αλλά και τον υπόλοιπο κόσμο, αποδυναμώνοντας ταυτόχρονα και διαβρώνοντας τα θεμέλια της ισχύος της¹⁹. Το γραφειοκρατικό κράτος ολοένα και

¹⁷ Η Κρίση των πυραύλων της Κούβας (1962), έφερε τις δύο Υπερδυνάμεις της εποχής πολύ κοντά σε έναν πυρηνικό πόλεμο, λόγω της εγκατάσταση σοβιετικών πυραύλων με πυρηνικές κεφαλές στο έδαφος της Κούβας.

¹⁸ Το «Σύμφωνο της Βαρσοβίας» ήταν μια στρατιωτική συμμαχία, η οποία ιδρύθηκε το 1955 μεταξύ των κομμουνιστικών κρατών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.

¹⁹ Ε. Χατζηβασιλείου (2001), *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Εκδόσεις Πατάκη, σ. 214.

γιγαντωνόταν, συνεπαγόμενο όλο και μεγαλύτερη διαφθορά. Όλη αυτή η διαδικασία είχε ως αποτέλεσμα μια ακόμα μεγαλύτερη συγκέντρωση εξουσιών στο πρόσωπο και το εγγύτερο πολιτικό περιβάλλον του σοβιετικού ηγέτη.

1.4 Από τον Μπρέζνιεφ στον μεταρρυθμιστή Μ. Γκορμπατσώφ

Η σοβιετική ηγεσία υπό τον Μπρέζνιεφ παρέμενε σταθερά πιστή σε μια ιδεολογική στασιμότητα και έναν συντηρητικό χαρακτήρα, έχοντας αναπτύξει αργά αντανakλαστικά ως προς τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις και τις πολιτικές πρωτοβουλίες σε εσωτερικό και εξωτερικό επίπεδο²⁰. Μετά και την πολιτική κρίση στην Πολωνία στις αρχές του '80, αρχίζει να διαφαίνεται όλο και περισσότερο η ανάγκη ύπαρξης ανανεωτικών ιδεών σε πολιτικό και κυρίως σε οικονομικό επίπεδο. Την τάση αυτή συνέλαβε και ο Γ. Αντρόπωφ, ο οποίος αμέσως μετά τον διαδέχεται. Ωστόσο, δύο χρόνια περίπου μετά την ανάληψη της εξουσίας, το 1982 πεθαίνει και ο Κωνσταντίν Τσερνιένκο αναλαμβάνει, η θητεία του οποίου όμως υπήρξε επίσης βραχύβια. Με το θάνατό του το '85, ανοίγει ο δρόμος για την εκλογή του νεότερου ηγέτη στην ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης, ο οποίος έμελλε να είναι και ο τελευταίος.

Με τη γρήγορη διαδοχή στην ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης στις αρχές της δεκαετίας του '80, τα ηνία πλέον αναλαμβάνει ο Μιχαήλ Γκορμπατσώφ, εξαγγέλλοντας σημαντικές αλλαγές στην οικονομία αλλά και την πολιτική. Ήταν ο νεότερος σε ηλικία πολιτικός, ο οποίος ανέλαβε την εξουσία ως Γενικός Γραμματέας του ΚΚΣΕ, ενσαρκώνοντας πολλά από τα αιτήματα των κομμουνιστών της γενιάς του, για ένα σοσιαλισμό με «ανθρώπινο πρόσωπο»²¹. Οι όροι «Γκλάσνοστ» και «Περεστρόικα» έγιναν το λάβαρο των επερχόμενων μεταρρυθμίσεων που έκρινε ο νέος ηγέτης ότι ήταν απαραίτητες, ώστε να μπορέσει το σοβιετικό καθεστώς να βγει πρωτίστως από το οικονομικό αλλά και από το κοινωνικό αδιέξοδο που είχε περιέλθει με την πάροδο των ετών.

Η σημασία και η προτεραιότητα που είχε δοθεί ως τότε στη βαριά βιομηχανία, φαινόταν ότι πλέον δεν ήταν αρκετή για να δικαιολογήσει τη θέση της ως παγκόσμια

²⁰ M. Mazower (2004), *Σκοτεινή ήπειρος, ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 360.

²¹ Σύμφωνα και με τον Τσεχοσλοβάκο πολιτικό Αλ. Ντούμπτσεκ.

Υπερδύναμη. Οι ΗΠΑ κέρδιζαν όλο και πιο πολύ έδαφος, αν και οι δύο πετρελαϊκές κρίσεις το '70 είχαν σοβαρό οικονομικό αντίκτυπο στη Δύση, δίνοντας πρόσκαιρα ανάσα στην σοβιετική οικονομία. Το εξωτερικό χρέος όμως από την επόμενη δεκαετία θα αρχίσει να αυξάνεται και η οικονομία, η οποία ήταν στάσιμη, θα αρχίσει να συρρικνώνεται. Οι σοβαρές ελλείψεις σε καταναλωτικά αγαθά και η συνεχιζόμενη πτώση του βιοτικού επιπέδου, το οποίο ήταν σχετικά ικανοποιητικό συγκρινόμενο με το αντίστοιχο των δυτικών κρατών κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, έφεραν τον πληθυσμό σε πολύ δύσκολη θέση. Η σοβιετική παραγωγή, η οποία στο παρελθόν υστερούσε ποιοτικά, πλέον ήταν ανεπαρκής και ποσοτικά²². Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η χώρα, από παραδοσιακός εξαγωγέας σίτου παγκοσμίως κατά το αυτοκρατορικό της παρελθόν, έφτασε να εισάγει τη δεκαετία του '60, ώστε να καλυφθούν οι ανάγκες του πληθυσμού. Η οικονομική αιμορραγία από την εξοπλιστική κούρσα με τις ΗΠΑ, συνεχιζόταν με αμείωτο ρυθμό. Ήταν πλέον φανερό ότι υπέφερε από μια «υπερέκταση» των οικονομικών δυνατοτήτων της σε σχέση με τις στρατιωτικές και πολιτικές της υποχρεώσεις, οι οποίες μάλιστα αυξάνονταν αν λάβουμε υπόψη και την υποστήριξη των αντιδημοτικών κομμουνιστικών κυβερνήσεων των κρατών της Ανατολικής Ευρώπης²³.

Στη Δύση τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Ύστερα από μια περίοδο οικονομικής κρίσης, από τις αρχές του '80 φάνηκε η αντιστροφή του οικονομικού κλίματος. Παράλληλα, η τιμή του πετρελαίου μειώθηκε, δίνοντας στις χώρες αυτές προβάδισμα, ενώ μια νέα εποχή αρχίζει πλέον να ανατέλλει στον τομέα της ηλεκτρονικής τεχνολογίας, μεταφέροντας μέρος του ανταγωνισμού του «Ψυχρού Πολέμου» σε άλλο επίπεδο. Μέσα σε αυτό το κλίμα ο Μ. Γκορμπατσώφ έχει πολλά μέτωπα να αντιμετωπίσει, κυρίως το οικονομικό. Για να προωθήσει τα σχέδια που είχε για την οικονομική αναδιάρθρωση της χώρας, κατέφυγε στην πολιτική της «Διαφάνειας» («Γκλάσνοστ»), ενθαρρύνοντας τη δημόσια συζήτηση για πρώτη φορά μετά από δεκαετίες ελέγχου και λογοκρισίας από το Κόμμα. Από την άλλη πλευρά, η αναδιοργάνωση της οικονομίας και των θεσμών της πολιτικής εξουσίας («Περεστρόικα»), πίστευε ότι θα έδιναν μια νέα πνοή στο σοβιετικό καθεστώς, το οποίο βυθιζόταν όλο και περισσότερο στις εγγενείς του αδυναμίες. Ο μόνος τρόπος επιβίωσής του φαινόταν ότι ήταν η αναμόρφωσή του πάνω σε νέες αξίες και βάσεις.

²² T. Judt (2012), *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 505.

²³ E. Χατζηβασιλείου (2001), *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Εκδόσεις Πατάκη, σ. 303.

Στο εσωτερικό, προτεραιότητά του ήταν να ανταπεξέλθει στις οικονομικές προκλήσεις που αντιμετώπιζε η χώρα, αντικαθιστώντας το σταλινικό μοντέλο ανάπτυξης, όπου κεντρικό ρόλο σε αυτό είχαν τα μεγάλα μεγέθη της βαριάς βιομηχανίας, με ένα πιο σύγχρονο και ευέλικτο σχήμα, δίνοντας έμφαση στις τεχνολογίες αιχμής και την υψηλή παραγωγικότητα. Αυτή η ποιοτική στροφή στην οικονομία, στόχο είχε την αναμόρφωσή της, έχοντας ως πρότυπο τη Νέα Οικονομική Πολιτική (NEΠ) του Λένιν²⁴. Στο διεθνή τομέα, το οικονομικό βάρος των τεράστιων στρατιωτικών δαπανών της ΕΣΣΔ είχαν φέρει σε δυσχερή θέση τη χώρα, απομυζώντας πόρους οι οποίοι ήταν απαραίτητοι σε άλλους σημαντικούς τομείς της οικονομίας. Με μια σειρά επαφών, οι ηγέτες των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης, θα προχωρήσουν στον έλεγχο αλλά και στη μείωση των υπαρχόντων πυρηνικών όπλων και των σοβιετικών συμβατικών δυνάμεων στην Ευρώπη. Ο ανταγωνισμός για τη στρατιωτική υπεροπλία σιγά-σιγά εγκαταλείπεται, όπως και το μεγαλόπνοο πρόγραμμα στρατηγικής άμυνας «Πόλεμος των Άστρων» των Ηνωμένων Πολιτειών. Στόχος του προγράμματος ήταν η προστασία από τυχόν επικείμενη σοβιετική απειλή, μεταφέροντας τον πόλεμο στη στρατόσφαιρα.

Οι σαρωτικές αλλαγές στην Ανατολική Ευρώπη κατά το δεύτερο μισό του '89 με την αποσταθεροποίηση και την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων, ήταν αιφνίδιες αλλά και προφητικές για το ίδιο το μέλλον της Σοβιετικής Ένωσης. Η απομάκρυνση από το «Δόγμα Μπρέζνιεφ» και η μη ανάμιξη των σοβιετικών δυνάμεων καταστολής στην Ανατολική Ευρώπη, σήμανε και την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων στην περιοχή.

Ωστόσο, οι υποσχέσεις του Γκορμπατσώφ για μεταρρυθμίσεις και αλλαγές σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο, όσο καλές προθέσεις και να είχαν προς την κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού και της εξυγίανσης των πολιτικών θεσμών, έθεσαν σε κίνηση μια ροή ανεξέλεγκτων πολιτικών γεγονότων, προκαλώντας κλυδωνισμούς σε ολόκληρη τη χώρα. Οι προσπάθειές του αυτές τον έφεραν σε σύγκρουση αφενός με τα σκληροπυρηνικά μέλη του Κόμματος, οι οποίοι αντέκειντο σε οποιοδήποτε είδους αλλαγές και μεταρρυθμίσεις, ενώ αφετέρου έχανε όλο και πιο πολύ την υποστήριξη των ριζοσπαστών μεταρρυθμιστών, λόγω της αμφιταλαντευόμενης στάσης και της διστακτικότητάς του. Ενώ άρχισε ως μεταρρυθμιστής εντός του Κόμματος, δρούσε όλο

²⁴ M. Mazower (2004), *Σκοτεινή ήπειρος, ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 361.

και πιο πολύ εναντίον του²⁵. Επιθυμούσε την ανανέωση, όμως δεν ήταν πρόθυμος να πλήξει τις κεντρικές αρχές του ίδιου του συστήματος που τον είχε γαλουχήσει και αναδειξει πολιτικά. Πέρα από τις τριβές στην πολιτική σκηνή, η «Περεστρόικα» και η «Γκλάσνοστ» έφεραν στο προσκήνιο υφέρπουσες εθνοτικές διαφορές και αντιπαραθέσεις των Δημοκρατιών που αποτελούσαν την Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών και οι οποίες όλη την προηγούμενη διάρκεια παρέμεναν αδρανείς.

1.5 Τίτλοι τέλους για την Σοβιετική Ένωση

Το 1989 ήταν χρονιά - ορόσημο όχι μόνο για την Ανατολική Ευρώπη, όπου ένα-ένα τα κομμουνιστικά καθεστάτα σαρώνονται υπό την πίεση του κόσμου, αλλά και για την ίδια την Σοβιετική Ένωση. Εντός της επικράτειάς της παρατηρούνται πλέον αποσχιστικές τάσεις των Δημοκρατιών της. Αρχικά, οι Βαλτικές Χώρες ανακήρυξαν την ανεξαρτησία τους, ενώ μέσα στους επόμενους μήνες και οι υπόλοιπες σοβιετικές δημοκρατίες εγείροντας εθνικά κυριαρχικά δικαιώματα, αν και στην αρχή τουλάχιστον όχι την πλήρη ανεξαρτησία τους, έφεραν τον μέχρι τότε ισχυρό ηγέτη σε πολύ δύσκολη θέση. Οι αναταραχές στις βαλτικές χώρες και οι απόπειρες καταστολής που σημειώθηκαν εκ μέρους της Μόσχας, σήμαναν την αρχή του τέλους για τη Σοβιετική Ένωση. Οι φυγόκεντρες αυτές τάσεις ενισχύθηκαν και από την άρση του πολιτικού μονοπωλίου του Κομμουνιστικού Κόμματος της χώρας, αν και αυτό συντελέστηκε επίσημα λίγο αργότερα.

Μέσα σε αυτό το ταραχώδες πλαίσιο μια άλλη πολιτική προσωπικότητα αρχίζει να αναδύεται, ο Μπόρις Γιέλτσιν, ηγέτης των μεταρρυθμιστών της χώρας, ο οποίος εγκαταλείπει το Κομμουνιστικό Κόμμα το '91. Έτσι, ενώ ο Γκορμπατσώφ ταλαντευόταν ανάμεσα στο επιθυμητό και το εφικτό υποστηρίζοντας μια «ελεγχόμενη ομοσπονδία», ο Γιέλτσιν υπερασπιζόταν με πάθος τους αγώνες των λαών της ΕΣΣΔ για ανεξαρτησία²⁶.

Κομβικό σημείο και καταλύτης στην πορεία διάλυσης της χώρας υπήρξε το αποτυχημένο πραξικόπημα τον Αύγουστο του '91, όπου μια ομάδα από τον πυρήνα του Κόμματος, σε μια ύστατη προσπάθεια επανασύστασης της χαμένης «αίγλης» του σοβιετικού καθεστώτος, κατέλαβαν τα κυριότερα κυβερνητικά κτίρια και υπηρεσίες στη

²⁵ T. Judt (2012), *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 599.

²⁶ ο. π., σ. 654.

Μόσχα, θέτοντας τον Γκορμπατσώφ σε κατ' οίκον περιορισμό στην Κριμαία. Ωστόσο, δεν κατόρθωσαν να συσπειρώσουν με το μέρος τους την πλειοψηφία των ενόπλων δυνάμεων και του λαού. Η απόπειρα αυτή έληξε με τη σύλληψή τους, την επιστροφή του Γκορμπατσώφ στη Μόσχα και την πολιτική ενδυνάμωση του Μπ. Γιέλτσιν, ο οποίος υπερασπίστηκε το κτίριο του Κοινοβουλίου από τους πραξικοπηματίες.

Τις αμέσως επόμενες μέρες με πρωτοβουλία του ίδιου του Γιέλτσιν τίθεται εκτός νόμου το ΚΚΣΕ, ενώ μέσα στους επόμενους μήνες οι περισσότερες Σοβιετικές Δημοκρατίες είχαν κηρύξει μονομερή ανεξαρτησία. Από το πραξικόπημα και έπειτα, άρχισαν να συντελούνται ριζικές αλλαγές, οι οποίες ανέτρεψαν τα θεμελιακά στοιχεία του συστήματος που ήθελαν να υπερασπιστούν οι πρωτεργάτες του, κυρίως την κρατική ιδιοκτησία και το μονοκομματικό σύστημα²⁷. Μέσα σε αυτή την εικόνα αποσύνθεσης της χώρας, αρχές Δεκεμβρίου του '91, οι πρόεδροι της Ρωσίας, της Ουκρανίας και της Λευκορωσίας υπέγραψαν τη συμφωνία, με την οποία κήρυξαν άκυρη τη Συνθήκη Δημιουργίας της ΕΣΣΔ. Παρά τις αντιδράσεις του Κρεμλίνου, το οποίο θεωρούσε τη Συμφωνία αυτή αντισυνταγματική, στις 21 Δεκεμβρίου έγινε αποδεκτή, ανοίγοντας το δρόμο για την ίδρυση της Κοινοπολιτείας Ανεξαρτήτων Κρατών (ΚΑΚ). Η τελευταία πράξη της διάλυσης και της κατάρρευσης της Σοβιετικής Ομοσπονδίας έλαβε χώρα τα Χριστούγεννα του '91, όταν ο Μιχαήλ Γκορμπατσώφ σε τηλεοπτικό του διάγγελμα ανακοίνωνε την παραίτησή από τα καθήκοντά του και την εκχώρηση της πολιτικής εξουσίας στον Μπ. Γιέλτσιν, θέτοντας έτσι και επίσημα τέλος στον εβδομηντάχρονο βίο της ΕΣΣΔ. Τα μεσάνυχτα της ίδιας μέρας η σοβιετική σημαία υπεστάλη από τον ιστό της στο Κρεμλίνο για να αντικατασταθεί από την τρίχρωμη σημαία της Ρωσίας, καθιστώντας το σφυροδρέπανο πλέον ιστορική ανάμνηση του νέου κράτους.

²⁷ Χ. Γιαλλουρίδης και Χ. Τσαρδανίδης (1993), *Η Σοβιετική Ένωση: Από τη Μετεξέλιξη στην Αποσύνθεση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. σ. 216-7.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΟΔΗΓΗΣΑΝ ΣΤΗ ΔΙΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

2.1 Εισαγωγή

Στο χρονικό διάστημα που έχει μεσολαβήσει από τη διάλυση της ΕΣΣΔ μέχρι και σήμερα, έχουν διατυπωθεί αρκετές απόψεις πάνω στα αίτια που οδήγησαν στο γεγονός αυτό, το οποίο επηρέασε την παγκόσμια γεωπολιτική σκηνή. Αν και το χρονικό διάστημα των είκοσι πέντε περίπου ετών που μας χωρίζουν από την παραίτηση του τελευταίου ηγέτη της είναι συγκριτικά μικρό με την εβδομηντάχρονη πορεία του κράτους, οι θεωρίες και οι συζητήσεις γύρω από τα αίτια αυτού του γεγονότος δεν έχουν εξακριβωθεί με σιγουριά, μιας και οι συνέπειες και τα αποτελέσματα της κατάρρευσης είναι ακόμα εν εξελίξει.

Το «ειρηνικό» για πολλούς φινάλε του Ψυχρού Πολέμου ανάμεσα στην Σοβιετική Ένωση και τις Ηνωμένες Πολιτείες, ήταν ένα αξιοσημείωτο γεγονός από μόνο του. Ακόμα και σήμερα θεωρητικοί των διεθνών, πολιτικών, κοινωνικών αλλά και των οικονομικών επιστημών συντηρούν ζωντανή τη συζήτηση γύρω από τους λόγους και τους παράγοντες που ένας στρατιωτικός κολοσσός έπαψε σχεδόν τόσο φυσικά να υπάρχει μέσα σε σχετικά τόσο σύντομο ιστορικό διάστημα. Ωστόσο, η αρχή της αποσύνθεσης της σοβιετικής κρατικής οντότητας είχε ξεκινήσει νωρίτερα, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '60.

Λίγοι είχαν προβλέψει ότι η ΕΣΣΔ θα σταματούσε να υπάρχει²⁸, και ακόμη λιγότεροι τον τρόπο με τον οποίο αυτό θα γινόταν. Απαισιόδοξες προβλέψεις έκλιναν προς την κλιμάκωση του Ψυχρού Πολέμου και σε ενδεχόμενη πολεμική αναμέτρηση, της οποίας το αποτέλεσμα ήταν πραγματικά αμφίροπο²⁹. Καμία φυσική καταστροφή και

²⁸ Χαρακτηριστικά αναφέρεται η Γαλλίδα ιστορικός Hélène Carrère d'Encausse,  που στο  ργο της «L'empire éclaté» (1978) προ βλεψε την επερχόμενη κατ ρρευση της ΕΣΣΔ, αλλά  χι και τα ακριβή αιτία της. Η ίδια υποστήριζε  τι η κατ ρρευση θα  ταν το αποτέλεσμα κυρίως των εθνικών αποσχιστικών τάσεων των Ισλαμικών Δημοκρατιών της πρώην ΕΣΣΔ.

²⁹ C. Castoriadis (1981), *Devant la Guerre, I : Les réalités*, Fayard, p. p. 9 -19.

κανένας πόλεμος όμως δεν συνετέλεσε τελικά στην κατάρρευση. Πολλοί αναλυτές συγκλίνουν σε μια σειρά από παράγοντες, οι οποίοι φαίνονται αρκετά πειστικοί στην ερμηνεία τους. Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε και να εξετάσουμε τις ποικίλες αυτές απόψεις, οι οποίες ψάχνουν να βρουν μια θέση στο πάζλ της νοσταλγίας και των αναμνήσεων μιας «αυτοκρατορίας», η οποία για πρώτη φορά στην ιστορία υποστήριξε έναν εναλλακτικό οικονομικό τρόπο οργάνωσης απέναντι στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής των χωρών της Δύσης. Οι παράγοντες που θα εξετάσουμε παρακάτω και οι οποίοι συνέβαλλαν στον μετασχηματισμό της πολιτικής, της οικονομίας και κατά επέκταση της σοβιετικής κοινωνίας, μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε διεθνείς, εσωτερικούς και μεμονωμένους. Η παρουσίασή τους παρακάτω δεν ενέχει αξιολογικά κριτήρια, μιας και όπως θα δούμε στην πορεία, συχνά κάποιοι αλληλεπικαλύπτονται ή συνδέονται στενά μεταξύ τους - για παράδειγμα ο πολιτικός με τον οικονομικό παράγοντα ή ο στρατιωτικός με τον οικονομικό. Πρωταρχικά όμως θα ξεκινήσουμε την παράθεσή τους με την πολιτική οργάνωση του σοβιετικού καθεστώτος, και τον τρόπο που η ίδια του η δομή και κατασκευή τον έκανε ευάλωτο σε κάθε μορφή μεταρρυθμιστικής αλλαγής και αναθεώρησης «εκ των έσω» αλλά και «εκ των άνω».

2.2 Εσωτερικοί Παράγοντες

2.2.1 Η πολιτική οργάνωση του καθεστώτος

Δεν θα μπορούσαμε παρά να μην ξεκινήσουμε την αναφορά στους παράγοντες που οδήγησαν στο φαινόμενο της αυτοδιάλυσης της Σοβιετικής Ένωσης, από το πώς το πολιτικοοικονομικό σύστημα είχε εδραιωθεί και λειτουργούσε. Η επανάσταση των Μπολσεβίκων το 1917 είχε καταφέρει να εγκαθιδρύσει διεθνώς το πρώτο καθεστώς, όπου το σύνολο της λαϊκής θέλησης εκφραζόταν μέσα από την ολοκλήρωση της σοσιαλιστικής θέασης του κόσμου σε πολιτικοοικονομικό αλλά και κοινωνικό επίπεδο. Ο κομμουνισμός πρεσβεύει ότι η σοσιαλιστική επανάσταση είναι ο ανώτερος τύπος κοινωνικής επανάστασης, η οποία οργανώνει και διεξάγει ολόπλευρη σύγκρουση και ρήξη με τις κοινωνικές σχέσεις του καπιταλιστικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Κύριο καθήκον και προϋπόθεση είναι η οικοδόμηση μιας αταξικής - κομμουνιστικής κοινωνίας, η οποία διέπεται από τις αρχές της ισότητας και της κοινοκτημοσύνης. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια ο άνθρωπος θα καταφέρει να κατακτήσει την θετική αντίληψη της ελευθερίας και να πραγματώσει τις δυνατότητές του, βάσει πάντα των μαρξιστικών αρχών. Ο κομμουνισμός βέβαια στην πρώτη του φάση και βαθμίδα, που είναι η σοσιαλιστική

κοινωνία, δεν μπορεί να είναι οικονομικά εντελώς ώριμος και απαλλαγμένος από τα προβλήματα που του κληροδοτεί ο καπιταλισμός³⁰. Το πώς όμως το κράτος - υπερδύναμη που οικοδομήθηκε πάνω στις αρχές του μαρξισμού-λενινισμού αρχικά τουλάχιστον, έφτασε στην κατάρρευση, θα το δούμε ευθύς παρακάτω.

Όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο Λένιν ήταν ο πρώτος ηγέτης και στοχαστής, ο οποίος οδήγησε ένα μαρξιστικό κόμμα στην εξουσία σε μια χώρα όχι βιομηχανικά ανεπτυγμένη και με μια εργατική τάξη όπου δεν είχε ακόμα σχηματίσει σαφή ταξική συνείδηση του πεπρωμένου και των αγώνων της. Κατάφερε με αυτό τον τρόπο να υπερκεράσει την ασάφεια περί κράτους στην μαρξιστική θεωρία. Δημιούργησε ένα πρωτοποριακό και επαναστατικό κόμμα, οπλισμένο με τις αρχές της μαρξιστικής θεωρίας, καταφέροντας σχεδόν το αδύνατο, την ανατροπή των προηγούμενων παραγωγικών σχέσεων και την αντικατάστασή τους εκ νέου. Για να διασωθεί η Επανάσταση, ο Λένιν προέβη στη «διδασκαλία του προλεταριάτου», στη μετατροπή δηλαδή του ρωσικού κράτους σε μονοκομματική χώρα. Η χρησιμοποίηση αυτή του όρου θέλησε να τονίσει το περιεχόμενο και όχι τη μορφή του κράτους που θα αντικαθιστούσε το αντίστοιχο τσαρικό, δηλαδή να προσδιορίσει την άρχουσα τάξη στο νέο κράτος³¹. Στα έργα των θεωρητικών Μαρξ και Ένγκελς, η μορφή της δικτατορίας του προλεταριάτου κατέχει την έννοια της πλήρους δημοκρατίας.

Μετά το θάνατο του Λένιν, ο Στάλιν κατά τη δεκαετία του '30, διαμόρφωσε το χαρακτήρα που θα είχε για δεκαετίες αργότερα η Σοβιετική Ένωση, προχωρώντας σε ένα ογκώδες πρόγραμμα εκβιομηχάνισης και εξαναγκαστικής κολεκτιβοποίησης του αγροτικού πληθυσμού. Κάτω από την ηγεσία του, το ΚΚΣΕ υιοθέτησε τη θεωρία «σοσιαλισμός σε μία χώρα», μιας και η παγκόσμια σοσιαλιστική επανάσταση με τον καιρό απομακρύνθηκε από τις προσδοκίες αλλά και τις ελπίδες των αγωνιστών της Οκτωβριανής Επανάστασης, μετά και την αποτυχία των Σπαρτακιστών στην Γερμανία³².

³⁰ Υλικό της Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ (1995), Εκτιμήσεις και προβληματισμοί για τους παράγοντες που καθόρισαν την ανατροπή του σοσιαλιστικού συστήματος στην Ευρώπη (online). Διαθέσιμο στη δ/ση <http://www.kke.gr>.

³¹ T. Cliff (2005), *Κρατικός Καπιταλισμός στη Ρωσία: μια Μαρξιστική ανάλυση των σταλινικών καθεστώτων*, Εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, σ. 91.

³² Οι Σπαρτακιστές ήταν μία αριστερή μαρξιστική επαναστατική οργάνωση, που δημιουργήθηκε α το 1914. Το 1919 πραγματοποιούν επανάσταση, η οποία όμως συντρίβεται μερικές μέρες αργότερα.

Πολλοί υποστηρίζουν ότι κάτω από την ηγεσία του Στάλιν, άνθησε ο κρατικός καπιταλισμός, η γραφειοκρατία, η τρομοκρατία, η παύση του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού και οι αυθαίρετες ποινικές διώξεις «αντιφρονούντων», παρεκκλίνοντας σημαντικά από τα σοσιαλιστικά ιδεώδη. Το επαναστατικό καθεστώς του '17 ανατράπηκε από μια «αντεπανάσταση» του σταλινισμού, μεταβάλλοντας την εργατική τάξη από κυρίαρχη σε κυριαρχούμενη, επιβάλλοντάς της με αυτό τον τρόπο μια πολιτική, οικονομική και ιδεολογική καταπίεση. Το καθεστώς που δημιούργησε και εγκαθίδρυσε η εξουσία του Στάλιν γεννήθηκαν μέσα από τα Πεντάχρονα Οικονομικά Πλάνα της δεκαετίας του '30, με σκοπό την ταχύτατη εκβιομηχάνιση της Σοβιετικής Ένωσης. Το αρχικά επαναστατικό κράτος εκφυλίστηκε κάτω από τις πιέσεις του καπιταλιστικού κόσμου, του οποίου οι προθέσεις φάνηκαν από την αρχή εχθρικές³³, χάνοντας όλο και περισσότερο τον έλεγχο από μια νέα γραφειοκρατία, η οποία συσπειρωνόταν γύρω από τον πολιτικό αρχηγό. Η γραφειοκρατία ήταν η νέα άρχουσα τάξη, η οποία συγκέντρωσε την πολιτική και την οικονομική εξουσία. Η συσσώρευση κεφαλαίου από το κράτος καθόριζε την κίνηση ολόκληρου του συστήματος, με τη γραφειοκρατία και το κράτος να λειτουργούν σαν μια ενότητα. Σοσιαλισμός δεν είναι απλά η κρατικοποίηση των μέσων παραγωγής. Όταν ο έλεγχός τους γίνεται εκμεταλλευτικός και καταπιεστικός απέναντι στην ίδια την καρδιά και τη βάση του σοσιαλιστικού συστήματος, δηλαδή την εργατική τάξη, ο όρος παύει να έχει το πραγματικό του περιεχόμενο³⁴.

Η γραφειοκρατία ελέγχει συλλογικά τα μέσα παραγωγής, μέσα από ένα δομημένο στρατιωτικού τύπου κεντρικό κόμμα εξουσίας, το οποίο έχει και την ευθύνη για τον έλεγχο και τη λήψη όλων των οικονομικών αποφάσεων. Το ΚΚΣΕ ήταν συγκεντρωτικά οργανωμένο βάσει των αρχών της πειθαρχίας και του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Κατέληξε όμως να ταυτίζεται με την ίδια την υπόσταση του κράτους και με τα επίπεδα κατασκευής και ελέγχου της σοβιετικής εξουσίας, με απώτατο στόχο την υπέρσχυση έναντι των δυτικών «καπιταλιστικών» και «ιμπεριαλιστικών» δυνάμεων³⁵. Ο στόχος - κατά τον Μαρξ- της ανατροπής του καπιταλισμού και η υπέρβασή του σε διεθνές

³³ Κατά τον Εμφύλιο (1917-1923) ο Λευκός Αντεπανάστατικός Στρατός είχε υποστηριχθεί στρατιωτικά από χώρες της Δύσης, όπως τη Βρετανία, τη Γαλλία, τις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά και την Ελλάδα.

³⁴ T. Cliff , P. Binns and C. Harmann (πρόλ. Κώστας Πίττας Κ.) (1989), *ΕΣΣΔ: από το εργατικό κράτος στον Κρατικό Καπιταλισμό*, Εκδόσεις Εργατικής Δημοκρατίας , σ. σ. 17-8.

³⁵ ο. π., σ. σ. 7-10.

επίπεδο, αντικαταστάθηκε από το σκοπό υπεροχής της Σοβιετικής Ένωσης σε σύγκριση κυρίως με τις ΗΠΑ, σε στρατιωτικό και οικονομικό επίπεδο.

Οι στοχασμοί μας όμως αναφορικά με την ουσία, τη δομή και τη λειτουργία του σοβιετικού καθεστώτος που έδωσε ζωή, όντας η καρδιά και το μυαλό της Σοβιετικής Ένωσης, θα πρέπει να είναι απαλλαγμένοι από μονόπλευρες και ιδεολογικά φορτισμένες κριτικές θεωρητικές προσεγγίσεις, γύρω από το φαινόμενο της μονολιθικής δημιουργίας του σοβιετικού συστήματος. Πολύ συχνά στο παρελθόν, η ανάλυση από δυτικούς θεωρητικούς της σοβιετικής πραγματικότητας, προσέκρουε σε μεθόδους ανεξάντλητου εξωραϊσμού της ελεύθερης οικονομίας και της φιλελεύθερης πολιτικής παράδοσης. Πολλές φορές, χρησιμοποιώντας μια ρητορική μονόπλευρη και εχθρική απέναντι στην ΕΣΣΔ, σκοπό είχαν να καλύψουν μελανά σημεία της δικής τους ιστορίας³⁶.

Σύμφωνα με τα όσα ειπώθηκαν παραπάνω, ο σοσιαλισμός αφορά στην ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής από την κοινωνία ως σύνολο και όχι από μια τάξη, την γραφειοκρατία. Η πρακτική εφαρμογή του σοσιαλισμού αφορά στην κοινωνικοποίηση της οικονομίας και την δημοκρατικοποίηση της πολιτικής ζωής. Αυτό που στην Σοβιετική Ένωση παρακολούθησαμε να γίνεται πραγματικότητα ήταν η κρατικοποίηση της οικονομίας και η γραφειοκρατικοποίηση τόσο της πολιτικής όσο και της οικονομικής σφαίρας³⁷. Αυτό σήμαινε ότι η κρατική ιδιοκτησία ήταν στα χέρια της κορυφής του γραφειοκρατικού μηχανισμού, η οποία μέσα από ένα πολύπλοκο σύστημα διακυβέρνησης, ταυτιζόταν με το ίδιο το κράτος, το οποίο λάμβανε όλες τις απαραίτητες και σημαντικές αποφάσεις για τη λειτουργία και τη διατήρησή του. Αυτή είναι μια πολύ σημαντική παράμετρος, η οποία κατηγοριοποιεί το σοβιετικό καθεστώς μαζί με τα παραδοσιακά³⁸, στα οποία μπορεί η εξουσία να μην άνηκε στη γραφειοκρατία αλλά στον απόλυτο ηγεμόνα, στα χέρια του οποίου συγκεντρωνόταν ο κρατικός έλεγχος. Η σύντηξη της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας, χωρίς τον διαχωρισμό των τριών εξουσιών, δεν άφηνε περιθώρια για πολιτικό πλουραλισμό ή αμφισβήτηση.

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο είναι η γραφειοκρατική συνέχεια του σοβιετικού καθεστώτος με το προηγούμενο τσαρικό. Η παλιά γραφειοκρατική δομή δεν μπορούσε να

³⁶ D. Joravsky (1994), *Communism in Historical Perspective*, The American Historical Review, vol. 99, p. p. 837-855.

³⁷ M. Lewis (2005), *The Soviet Century*, Verso, London, p. p. 379-383.

³⁸ ο. π., σ. σ. 380-3.

αντικατασταθεί ή να αλλάξει απότομα, οπότε το σοβιετικό γραφειοκρατικό κράτος, παρά τις επαναστατικές και καινοτόμες αντιλήψεις του για την εποχή περί επάνδρωσής του από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, κληρονόμησε ευθέως πολλά στοιχεία και θεσμούς του τσαρικού καθεστώτος, διαιώνίζοντας παραδόσεις και πρακτικές κρατικής οργάνωσης παλαιότερων εποχών. Έτσι λοιπόν κατέληξε να οικοδομηθεί ένα γραφειοκρατικό καθεστώς στα χνάρια του τσαρικού αυτοκρατορικού κράτους, με το ΚΚΣΕ να διαιώνίζει αρχαϊκές μορφές της τσαρικής διακυβέρνησης³⁹.

Η παράδοση λοιπόν συνέχισε να ορίζει την ουσία του σοβιετικού πολιτικού συστήματος, με έναν ιδεολογικό δογματισμό, ο οποίος εκπροσωπούσε την γραφειοκρατική ιεραρχία πάνω στην οποία βασιζόταν και η οποία ήλεγχε την οικονομική παραγωγή. Αυτή η μορφή διακυβέρνησης, η οποία αναπαράγοταν από την σοβιετική αντι-νεωτερικότητα⁴⁰ και η οποία είχε επιτύχει ένα υψηλό επίπεδο οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης σε σχέση με άλλα σοσιαλιστικά κράτη, όπως η Κίνα ως την δεκαετία του '80, δεν μπορούσε να εξελιχθεί και να μεταρρυθμιστεί εκ των έσω. Όταν υπήρξε η αναγκαιότητα πολιτικού εκσυγχρονισμού και οικονομικής αναδιάρθρωσης, ήδη από τη δεκαετία του '50 επί Χρουστσόφ και αργότερα επί Μ. Γκορμπατσώφ, η αλλαγή ήρθε απότομα και καταγιστικά, προκαλώντας ρήξη στους υπάρχοντες πολιτικούς δεσμούς. Οι μεταρρυθμίσεις τις οποίες οραματίστηκαν ο Γ. Αντρόποφ και λίγο αργότερα ο Μ. Γκορμπατσώφ, θα έδιναν στη χώρα αυτό που χρειαζόταν, ένα ενεργό κράτος ικανό να συνεχίσει την εκσυγχρονιστική του πορεία και να αποβάλλει την απολυτότητα στις δομές του, η οποία έμοιαζε πλέον παρωχημένη, πόσο μάλλον καθώς το κοινωνικό πεδίο είχε μετασηματιστεί βαθιά στην πορεία του χρόνου. Ο ακρογωνιαίος λίθος της νεωτερικής θεωρίας είναι ο κρίκος ανάμεσα στη οικονομική ανάπτυξη και την πολιτική αλλαγή, χωρίς όμως αυτό να είναι αδιαπραγμάτευτο⁴¹. Βέβαια δεν έχει διευκρινιστεί αν ο εκσυγχρονισμός είναι προαπαιτούμενο της δημοκρατίας ή αν η δημοκρατία είναι προϋπόθεση για τον εκσυγχρονισμό. Πριν τα σημάδια της πτώσης, η προσπάθεια να διατηρηθεί το σοβιετικό καθεστώς σε μια ολόενα και πιο εκσυγχρονισμένη πραγματικότητα, αποτέλεσε την αιτία να μεγαλώσει το χάσμα ανάμεσα στον πολιτικό και τον κοινωνικό ιστό που προϋπήρχε από την προεπαναστατική Ρωσία. Αυτή η μετάβαση

³⁹ M. Lewis (2005), *The Soviet Century*, Verso, London, p. p. 380-2.

⁴⁰ R. Sawka (2013), *The Soviet Collapse: Contradictions and neo-modernization*, Journal of Eurasian Studies 4, p. p. 66-71.

⁴¹ ο. π. , σ. σ. 66-71.

της γραφειοκρατικής μονοκομματικής εξουσίας σε ένα πλουραλιστικό πολιτικό σύστημα, οδήγησε εν τέλει στον εκφυλισμό και την αποσύνθεσή της.

2.2.2 Η οικονομική οργάνωση

Από την κλασική θεώρηση του Μαρξ ότι ολόκληρο το κοινωνικό και το πολιτικό εποικοδόμημα έχει ως βάση του την οικονομία, μέχρι τις αναλύσεις οι οποίες εγείρουν το ζήτημα της οικονομικής βιωσιμότητας που οδήγησε στη διάλυση της ΕΣΣΔ, υπογραμμίζονται θεμελιώδεις εσωτερικοί οικονομικοί παράγοντες που προκάλεσαν την αποσύνθεσή της. Με την διαχρονική οικονομική εξασθένηση των πόρων της, το πολιτικό σύστημα χρειαζόταν αναγκαίες μεταρρυθμίσεις, για να συνεχίσει την ύπαρξή του. Η πολιτική οργάνωση καθώς και ο κεντρικά ελεγχόμενος σχεδιασμός της σοβιετικής οικονομίας, οδήγησαν εν τέλει σε χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης της οικονομίας και χαμηλή παραγωγικότητα, οδηγώντας τη σε τέλμα. Ήδη τα σημάδια της κόπωσης και της εξασθένησης φαίνονταν μη αναστρέψιμα κατά την τελευταία δεκαετία της ζωής της, προτρέποντας τον τότε ηγέτη της να προχωρήσει σε ταχύτατες δομικές αλλαγές. Κάτι όμως που αγνόησε και θα αναλύσουμε παρακάτω ήταν ότι η χώρα δεν είχε τους απαραίτητους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς, οι οποίοι θα υποστήριζαν το βάρος των αλλαγών που θα επέρχονταν.

Στα βασικά χαρακτηριστικά του, το μοντέλο που κυριαρχούσε στην ΕΣΣΔ αλλά και στις χώρες του «Υπαρκτού Σοσιαλισμού» ήταν με μικρές παραλλαγές αυτό που είχε εδραιωθεί από τον Στάλιν. Ήταν το σοβιετικό μοντέλο της συγκέντρωσης όλων των πολιτικών εξουσιών στα χέρια του Κόμματος (ΚΚΣΕ), της ιδεολογικής του κυριαρχίας ως μοναδικού κόμματος στην εξουσία και του κεντρικά κατευθυνόμενου οικονομικού σχεδιασμού. Η κολεκτιβοποίηση των μέσων παραγωγής και ο κεντρικά κατευθυνόμενος σχεδιασμός της οικονομίας «εκ των άνωθεν», φέρονταν ότι θα εξασφάλιζαν μια πιο ορθολογική και αποτελεσματική αξιοποίηση των πόρων, καταργώντας το κόστος που πηγάζει από τη σύγκρουση ανάμεσα στις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις.

Σε αναλύσεις που έχουν γίνει υποστηρίζεται ότι ένα κρατικοκεντρικό οικονομικό σύστημα θα είχε μεγαλύτερες πιθανότητες να τα καταφέρει καλύτερα από την ελεύθερη οικονομία της αγοράς⁴². Η ιστορία εν μέσω οικονομικών κρίσεων έχει δείξει ότι κάποια

⁴² J. E. Stiglitz (1998), *Σοσιαλισμός προς ποια κατεύθυνση;* Εκδόσεις Κριτική, σ. 274.

μορφής κρατική παρέμβαση είναι αναγκαία.⁴³ Στη ρίζα κάθε οικονομικής ανεπάρκειας υπάρχει μια σειρά προβλημάτων μετάδοσης της πληροφορίας, αλλά και κινήτρων. Ένας από τους κυριότερους και σημαντικότερους λόγους που οδήγησαν στην κατάρρευση της σοβιετικής οικονομίας ήταν ακριβώς η αποτυχία της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας και τα αποτελέσματα της ακαμψίας του πολιτικού συστήματος και της συσσώρευσης. Άλλη μια από τις εξηγήσεις για την αποτυχία των σοσιαλιστικών οικονομιών είναι η έλλειψη κινήτρων και η αδυναμία παροχής τους, προσφέροντας τη θέση τους στους μηχανισμούς ελέγχου. Το κομματικό σύστημα είχε επιστρατεύσει ένα μηχανισμό αμοιβών και ποινών, καθώς και αυστηρού ελέγχου, ο οποίος όμως στην πορεία του χρόνου αποδείχθηκε αρκετά δαπανηρός, ιδιαίτερα καθώς το σύστημα άρχισε να «χαλαρώνει»⁴⁴. Εξάλλου, οι σοσιαλιστικές οικονομίες, με την ιδιαίτερη προάσπιση και προσκόλλησή τους στις αρχές της ισότητας, απέκλειαν τη θεσμοθέτηση ενός αποτελεσματικού μηχανισμού ύπαρξης και απόδοσης κινήτρων⁴⁵.

Μια άλλη παράμετρος εστιάζει στην ποιότητα και κατ' επέκταση στην ανταγωνιστικότητα⁴⁶ των αγαθών που παράγονταν, στην οποία δινόταν περιορισμένη σημασία στη σοβιετική οικονομία, δεδομένου ότι η λήψη των αποφάσεων είναι περιορισμένη σε αυτού του τύπου την οικονομία. Πέρα όμως από τα προαναφερθέντα, κυρίως όσον αφορά την έλλειψη κινήτρων και την έλλειψη μηχανισμού αποτελεσματικής επιλογής, μπορούν να σημειωθούν και άλλες ανεπάρκειες. Η έλλειψη ενός επαρκούς συστήματος αποτίμησης και τιμολόγησης⁴⁷, το οποίο αποτελεί απαραίτητο στοιχείο ελέγχου του μηχανισμού της οικονομίας της αγοράς, καθώς και η έλλειψη καινοτομιών, έπαιξαν το ρόλο τους σε αυτή την βαθμιαία οικονομική εξασθένηση.

Η εκβιομηχάνιση της ΕΣΣΔ υπήρξε η πιο σημαντική περίπτωση ταχείας οικονομικής ανάπτυξης χώρας μέχρι τότε, βασιζόμενη στην κρατική ιδιοκτησία και τον κεντρικό οικονομικό σχεδιασμό. Έως και τα μέσα της δεκαετίας του '60, η χώρα γνώρισε μια θεαματική ανάπτυξη σε μια εποχή μάλιστα που ο εφιάλτης της Μεγάλης Ύφεσης

⁴³ J. E. Stiglitz (1998), *Σοσιαλισμός προς ποια κατεύθυνση*; Εκδόσεις Κριτική, σ. σ. 274-5.

⁴⁴ M. Harrison (2002), *Coercion, Compliance and the Soviet Command Economy*, *Economic History Review*, LV 3, p. 400.

⁴⁵ J. E. Stiglitz (1998), *Σοσιαλισμός προς ποια κατεύθυνση*; Εκδόσεις Κριτική, σ. 277.

⁴⁶ ο. π., σ. 381.

⁴⁷ ο. π., σ. σ. 381-5.

κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου σημάδεψε μια ολόκληρη γενιά ανθρώπων, κάνοντας ακόμα και δυτικούς θεωρητικούς να στρέψουν την προσοχή τους στο παράδειγμά της. Η κατάσταση στη Δύση ήταν διαφορετική. Η έλλειψη ανεργίας στη Σοβιετική Ένωση συμβάδιζε με την άνοδο της μαζικής εκπαίδευσης και τη βελτίωση του υγειονομικού συστήματος περίθαλψης. Το τίμημα όμως της εκβιομηχάνισης και της εκσυγχρονιστικής αυτής προσπάθειας υπήρξε τεράστιο, δίνοντας ένα σκληρό μάθημα βιομηχανικής διαπαιδαγώγησης σε έναν τεράστιο αγροτικό πληθυσμό. Προνομιακός τομέας καθ' όλη τη διάρκεια παρέμενε σταθερά η βαριά βιομηχανία, η ανάπτυξη της οποίας θεωρούνταν προϋπόθεση για την συνολικότερη ανάπτυξη. Το σοβιετικό οικονομικό σύστημα λειτουργούσε σαν μια καλοδοουλεμένη και αποτελεσματική βιομηχανική και στρατιωτική υπερμηχανή, πραγματοποιώντας απογείωση της παραγωγής σε μεγάλη κλίμακα, όπως ήταν άλλωστε και οι οικονομικοί στόχοι που είχαν τεθεί. Η οικονομική μεγέθυνση στη Σοβιετική Ένωση είχε για πολλές δεκαετίες «εκτατικό» χαρακτήρα⁴⁸, με την αύξηση της παραγωγής να στηρίζεται στο πολυάριθμο εργατικό δυναμικό που συνέρρεε διαχρονικά στα μεγάλα αστικά κέντρα και τις φθηνές και άφθονες πρώτες ύλες. Σε ένα διεθνές περιβάλλον με παγκόσμια ύφεση και στον απόηχο ενός καταστροφικού Παγκοσμίου Πολέμου, η μεγέθυνση της σοβιετικής οικονομίας από μια άλλη πλευρά πρέπει να αποτιμηθεί ως και τη δεκαετία του '60 σε υψηλά επίπεδα, η οποία σε σχέση με προηγούμενες εμπειρίες ανάπτυξης, η ραγδαία αυτή μεγέθυνση επιτεύχθηκε με μείωση παρά με αύξηση των ανισοτήτων⁴⁹.

Η βαριά βιομηχανία ήταν το πλέον κατάλληλο περιβάλλον για τους μηχανισμούς ελέγχου που εφαρμόζονταν, με στόχο τη σταθερότητα και τη διαίωνιση ολόκληρου του συστήματος. Μια σταθερότητα όμως, η οποία ήταν υποθετική του γεγονότος ότι η διατήρηση της παραγωγικότητας σε υψηλά επίπεδα προϋπέθετε την αξιοπιστία της κεντρικής εξουσίας. Αυτή η αξιοπιστία όμως, μέσω της επιβολής άλλοτε επιβραβεύσεων και άλλοτε σκληρών ποινών, ήταν ασταθής και μπορούσε ανά πάσα στιγμή να καταρρεύσει. Η κατανομή των πόρων ήταν ανεπαρκής, αλλά αυτό αντισταθμιζόταν από διεθνείς επιτυχίες μέχρι και το '60. Στα χρόνια όμως που ακολούθησαν, οι ρυθμοί ανάπτυξης παρουσίασαν αρχικά στασιμότητα και αργότερα ύφεση, παρόλο που δεν άγγιξαν ποτέ το μηδέν, φανερώνοντας τα οργανικά ελαττώματα ολόκληρου του

⁴⁸ Χ. Γιαλλουρίδης και Χ. Τσαρδανίδης (1993), *Η Σοβιετική Ένωση: Από τη Μετεξέλιξη στην Αποσύνθεση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. σ. 210-3.

⁴⁹ J. E. Stiglitz (1998), *Σοσιαλισμός προς ποια κατεύθυνση;* Εκδόσεις Κριτική, σ. 383.

συστήματος. Ωστόσο, αυτό δεν ήταν αρκετό από μόνο του, για να επιφέρει την οικονομική κατάρρευση. Ούτε οικονομικά μοντέλα διαφθοράς και προσοδοθηρίας μπορούν, πέρα από χαμηλή απόδοση και οικονομική ανάπτυξη, να δικαιολογήσουν την αποσύνθεση και την κατάλυση του πολιτικο-οικονομικού συστήματος⁵⁰. Παρά τις διάφορες μεταρρυθμιστικές απόπειρες, η προσπάθεια μετάβασης της αρχικής φάσης της επεκτατικής βιομηχανοποίησης σε ένα επίπεδο όπου θα εξασφάλιζε ένα ικανοποιητικό επίπεδο κατανάλωσης και την υλική ευημερία που το ίδιο το σοσιαλιστικό πρόγραμμα υποσχόταν, μελλοντικά ήταν προοιωνισμένο να αποτύχει. Την ίδια όμως περίοδο αυτή της οικονομικής στασιμότητας, οι οικονομίες των δυτικών χωρών, ύστερα από μια περίοδο κρίσης, θα εισέλθουν σε μια φάση ορμητικής αλλαγής και κυρίως τεχνολογικής ανανέωσης, της οποίας στρατηγικός πυρήνας θα είναι η αυτοματοποίηση και ο πολλά υποσχόμενος μελλοντικά - όπως βιώνουμε καθημερινά - κλάδος της πληροφορικής.

Από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά μιας οικονομίας είναι η προσαρμοστικότητά της σε ένα μεταλλασσόμενο περιβάλλον, ο τρόπος δηλαδή που ανταποκρίνεται σε ενδογενείς και εξωγενείς προκλήσεις. Στο σοβιετικό οικονομικό σύστημα, η έμφαση αρχικά στη μαζική παραγωγή και κατανάλωση απαιτούσε τεχνολογία η οποία μπορούσε είτε να εισαχθεί από το εξωτερικό είτε να αναπτυχθεί εσωτερικά, αξιοποιώντας τη δημοσίως διαθέσιμη πληροφορία⁵¹. Στις τελευταίες όμως δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα, η βιομηχανική δομή μεταβλήθηκε παγκοσμίως, προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης των τομέων των υπηρεσιών και της τεχνολογίας. Η βαριά βιομηχανία - η οποία είχε πριμοδοτηθεί αδρά στην ΕΣΣΔ - προσανατολίστηκε στην αξιοποίηση της υψηλής τεχνολογίας, τομέας στον οποίο, όπως φάνηκε, δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί το σοβιετικό σύστημα, καθώς οι απαιτήσεις για τεχνολογική ανανέωση και ποιότητα στην παραγωγή αυξάνονταν ραγδαία. Η ακαμψία της σοβιετικής γραφειοκρατικής εξουσίας, η οποία μέχρι πρότινος αντιστεκόταν σε οποιαδήποτε αλλαγή, δεν κατόρθωσε εγκαίρως να προβάλλει καινούριες τεχνολογικές εναλλακτικές και να αντιμετωπίσει τον αυξανόμενο ανταγωνισμό με τον υπόλοιπο κόσμο.

⁵⁰ M. Harrison (2002), *Coercion, Compliance and the Soviet Command Economy*, Economic History Review, LV 3, p. 400.

⁵¹ J. E. Stiglitz (1998), *Σοσιαλισμός προς ποια κατεύθυνση*; Εκδόσεις Κριτική, σ. σ. 381-2.

2.2.3 Εθνοτικά προβλήματα

Το πολύ-εθνοτικό μωσαϊκό της Σοβιετικής Ένωσης, το οποίο μαρτυρά το ίδιο το όνομά της – Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών, έχει προβληθεί ως ένας από τους πιο σοβαρούς παράγοντες που καταδίκασε το σοβιετικό μοντέλο να αποτύχει. Η διάλυσή της έφερε στην επιφάνεια αρκετά νέα κράτη στην Ευρώπη και την Ασία, επιφέροντας ισχυρή τομή με το παρελθόν. Η τσαρική Ρωσία αποτελούσε και αυτή τη μεγαλύτερη πολυεθνική οντότητα της εποχής της, αποτελούμενη από εκατοντάδες διαφορετικές εθνότητες. Με την επικράτηση των Μπολσεβίκων, την πτώση του τσαρικού καθεστώτος και τον τερματισμό του Εμφυλίου, τα τοπικά Σοβιέτ (οργανωμένα συμβούλια εργατών) προχώρησαν στην δημιουργία της πολυεθνικής Σοσιαλιστικής Ομοσπονδίας των Σοβιετικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ), συγκροτώντας ένα ομοσπονδιακό κράτος τεράστιο σε έκταση και πλουτοπαραγωγικούς πόρους, κάτω από την κόκκινη επαναστατική σημαία με το σφυροδρέπανο. Στα τέλη όμως της δεκαετίας του '80 και υπό σωρεία οικονομικών προβλημάτων, ο πολιτικός αντίπαλος αργότερα του Μ. Γκορμπατσώφ, Μπ. Γιέλτσιν, ο οποίος εξωθούσε πειστικά για μεταρρυθμίσεις, αλλά και ανερχόμενες ηγετικές δυνάμεις στις υπόλοιπες Σοβιετικές Δημοκρατίες, άρχιζαν να ορίζουν τη στρατηγική τους με εθνικιστικούς όρους⁵². Πίστευαν ότι η οικονομική κατάσταση θα μπορούσε να βελτιωθεί, αν απομακρύνονταν από την τεράστια σοβιετική γραφειοκρατική δομή. Εν τέλει, το κράτος άρχισε να καταρρέει κάτω από την πίεση εθνικιστικών κινημάτων και δυνατών μεταρρυθμιστικών αιτημάτων για πολιτικοοικονομική φιλελευθεροποίηση. Οι μέχρι πρότινος εξαγγελίες για δημοκρατικοποίηση και η αλλαγή από τον εξαναγκασμό στη συγκατάθεση, δημιούργησαν αγεφύρωτο χάσμα. Τελικά, χρειάστηκε μια ειδική συνισταμένη κεντρόφυγων δυνάμεων για εκδημοκρατισμό και περισσότερη ελευθερία, εκπορευόμενη από τη συντριπτικά ισχυρότερη Δημοκρατία της ΕΣΣΔ – τη Ρωσία, για να γίνει το «αδύνατο αναπόφευκτο»⁵³.

Η συνεισφορά του δημοκρατικού κινήματος στην πορεία διάλυσης της Ομοσπονδίας ήταν τεράστια, δημιουργώντας εστίες ταραχών και αστάθειας μεταξύ των πρώην Δημοκρατιών της ΕΣΣΔ. Η Ρωσία επί αιώνες αποτελούσε μια αυτοκρατορία, η οποία περικλείοντας διηπειρωτικές εκτάσεις και εκατοντάδες διαφορετικούς λαούς, ήταν

⁵² E. Shiraev (2013), *Russian Government and Politics*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, p. p. 83-4.

⁵³ R. Sawka (2013), *The Soviet Collapse: Contradictions and neo-modernization*, *Journal of Eurasian Studies* 4, p. p. 65-70.

πολύ μεγάλη για να αναχθεί σε μια ενιαία ταυτότητα ή ένα κοινό αίσθημα σκοπού. Ο ρωσικός λαός δεν αναγνωριζόταν καν ως ξεχωριστό έθνος, ούτε υπήρχε ξεχωριστό ρωσικό Κομμουνιστικό Κόμμα. Η ρωσική και η σοβιετική ταυτότητα ήταν κατά κάποιο τρόπο συνυφασμένες, με συγκεχυμένα και δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ τους. Στα χρόνια παρακμής της Ομοσπονδίας επανεμφανίστηκε ο πατριωτισμός ως εξυπηρετικό υποκατάστατο του σοσιαλισμού⁵⁴, γεγονός το οποίο εκμεταλλεύτηκε ο μετέπειτα Πρόεδρος της Ρωσίας Μπ. Γιέλτσιν, διευκολύνοντας τη διάλυσή της.

Ωστόσο, σε μια δεύτερη σκέψη, η αποσύνθεση της Σοβιετικής Ένωσης δεν μπορεί να αποδοθεί εξ' ολοκλήρου στις υπέρπουσες εθνικιστικές και αποσχιστικές δυνάμεις που προϋπήρχαν ιστορικά, αλλά κυρίως στην αποσύνθεση της κεντρικής εξουσίας, η οποία λειτουργούσε ως αρμός μεταξύ των διαφόρων εθνοτικών ομάδων. Η κεντρική εξουσία και το Κόμμα όλες αυτές τις δεκαετίες λειτουργούσε ως ενοποιητικός παράγοντας, χωρίς βέβαια ο κίνδυνος της αποσύνθεσης να έχει ποτέ ουσιαστικά εκλείψει. Τα εσωτερικά δημοψηφίσματα στις Σοβιετικές Δημοκρατίες, τα οποία διεξήχθησαν για να αποφασιστεί αν θα αποτελούσαν μέρος μιας Ένωσης Σοβιετικών Δημοκρατιών υπό μια ανανεωμένη συνομοσπονδία κυρίαρχων δημοκρατιών, στις οποίες τα δικαιώματα περί ισότητας και αυτοδιάθεσης των λαών θα ήταν εγγυημένα, επισφράγισαν την ξεχωριστή εθνική τους πορεία.

2.2.4 Η Ελίτ

Ένας άλλος παράγοντας ο οποίος συνείσφερε σε μεγάλο βαθμό στην αναμόρφωση των πολιτικοοικονομικών θεσμών με την άνοδο του Μ. Γκορμπατσώφ, ήταν η κομματική δομή (*apparatus*) και η φύση της εξουσίας των ανώτατων πολιτικών στελεχών της. Ο όρος «νομενκλατούρα», ο οποίος άρχισε να ηχεί αρνητικά ήδη από την εποχή Μπρέζνιεφ⁵⁵, καταδεικνύει ακριβώς τις αδυναμίες και τις παθογένειες μιας αυτοεξυπηρετούμενης κομματικής γραφειοκρατίας, με έντονα στοιχεία διαφθοράς, νεποτισμού, ανικανότητας και ανετοιμότητας ως προς αντιμετώπιση των σοβαρών προβλημάτων που υπήρχαν. Μέχρι τότε ακόμα και δυτικοί σχολιαστές έβλεπαν με

⁵⁴ T. Judt (2012), *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. σ. 652-3.

⁵⁵ E. Habsbawm (2010), *Η Εποχή των Ακρων – Ο σύντομος εικοστός αιώνας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. σ. 590-9.

«σεβασμό και απρόθυμο θαυμασμό» το κομματικό σύστημα καθοδήγησης, οργάνωσης και διοίκησης και το σώμα των στελεχών του να ακολουθεί πιστά την εφαρμογή της κομματικής «γραμμής»⁵⁶, συχνά αδιαφορώντας για το οποιοδήποτε κόστος σε πολιτικό ή κοινωνικό επίπεδο.

Αυτό ακριβώς το κυβερνητικό κεφάλαιο του καθεστώτος θρυμμάτισε και διασκόρπισε ο Γκορμπατσώφ εκ των έσω, ενώ ο ίδιος ήταν το ανώτατο στέλεχος της κομματικής μηχανής. Η θεσμική αποσταθεροποίηση ήρθε «από τα πάνω» και «από τα μέσα», αποτελώντας έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες της αποσύνθεσης, δημιουργώντας ένα κενό εξουσίας και μια κυβερνητική αναξιοπιστία, η οποία δεν έχει μέχρι σήμερα εξολοκλήρου επανέλθει. Αυτή η επίθεση στην ανώτατη πολιτική κάστα προκάλεσε σύγχυση, η οποία σε συνδυασμό με τις αποτυχημένες μεταρρυθμιστικές απόπειρες, άνοιξαν το δρόμο στον επιχειρηματικό καιροσκοπισμό και στην αδιαφάνεια των ιδιωτικοποιήσεων με την πτώση του σοσιαλισμού.

Μια διαφορετική άποψη που υποστηρίζεται, είναι ότι η «Περεστρόικα» ήταν το πρακτικό αποτέλεσμα της έμπνευσης μιας ομάδας υψηλόβαθμων κομματικών στελεχών να αναμορφώσουν το υπάρχον καθεστώς, το οποίο είχε αρκετούς πόρους ώστε να απορροφήσει κραδασμούς και πιέσεις για κάποια περίοδο ακόμα. Οι κρίσιμες αλλαγές δεν προήλθαν τόσο από τα οικονομικά προβλήματα, τις εξωτερικές διεθνείς πιέσεις ή τις προσωπικές προστριβές μεταξύ τους, αλλά κυρίως από μια γενεαλογική αλλαγή στη σοβιετική αρχηγία και την ανικανότητά της να διατηρήσει το ιδεολογικά υπάρχον σύστημα⁵⁷. Ο Γκορμπατσώφ, ως γνήσιος εκπρόσωπος μιας ύστερης γενιάς πολιτικών εκπροσώπων του Κόμματος, ενσάρκωνε γνήσιες σοσιαλιστικές αξίες. Ο ίδιος πίστευε ότι η αναγκαιότητα αλλαγής και αναθεώρησης του σοβιετικού καθεστώτος πρώτα σε πολιτικό επίπεδο, ήταν αυτό που πραγματικά χρειαζόταν το σύστημα για να ενδυναμωθεί, να εξυγιανθεί και να συνεχίσει να υπάρχει.

⁵⁶ E. Habsbawm (2010), *Η Εποχή των Άκρων – Ο σύντομος εικοστός αιώνας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. σ. 590-8.

⁵⁷ E. Shiraev (2013), *Russian Government and Politics*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, p. 84.

2.3 Διεθνείς Παράγοντες

2.3.1 Η πίεση του «Ψυχρού Πολέμου»

Με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τη χρήση ατομικών όπλων για πρώτη φορά στην ιστορία, ανοίγει η αυλαία για την ανοιχτή αντιπαράθεση των δύο μεγάλων νικητών του πολέμου. Η επίσημη έναρξη του «Ψυχρού Πολέμου» ανάμεσα στον Ανατολικό και το Δυτικό Συνασπισμό ήδη από το 1947, σηματοδοτεί την απαρχή του στρατιωτικού ανταγωνισμού ανάμεσα σε ΗΠΑ και ΕΣΣΔ. Στα επόμενα 50 χρόνια που θα ακολουθήσουν μέχρι και τη διάσπαση της ΕΣΣΔ, οι δύο Υπερδυνάμεις μέσα από περιόδους κλιμάκωσης και ύφεσης της έντασης, θα ισορροπήσουν ανάμεσα στην πολιτικής της αποτροπής (*deterrence*) και σε μια ενδεχόμενη πολεμική αναμέτρηση. Η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης όμως στις αρχές του '90, θα σημάνει και το τέλος της ανάγκης ύπαρξης της αντιπαράθεσης αυτής, ενώ κάποιοι βιάστηκαν να θριαμβολογήσουν υπέρ της επικράτησης των ΗΠΑ ως παγκόσμιας Υπερδύναμης. Σύμφωνα με την οπτική αυτή, η εξοπλιστική πίεση εκ μέρους των ΗΠΑ δεν έδωσε εναλλακτικές στην Σοβιετική Ένωση, η οποία δεν μπόρεσε τελικά να ανταποκριθεί επάξια. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '80, η σκληρή επιθετική εξωτερική πολιτική του προέδρου Ρ. Ρέιγκαν, ώθησε τους Σοβιετικούς στο να αναζητήσουν συμβιβαστικές λύσεις με τη Δύση. Το φιλόδοξο σχέδιο του Αμερικανού Προέδρου για την «Πρωτοβουλία Στρατηγικής Άμυνας» (SDI), στρατιωτικό πρόγραμμα γνωστό και ως «Πόλεμος των Άστρων», ήρθε σε μια εποχή, όπου οι πολιτικές Μπρέζνιεφ είχαν εξαντλήσει την σοβιετική οικονομία, η οποία μετά από μια περίοδο στασιμότητας χρειαζόταν απεγνωσμένα να ανακάμψει. Παρόλο που μεγάλο μέρος της επιθετικότητας των ΗΠΑ όπως αποδείχτηκε ήταν απλά ρητορική⁵⁸, στην πραγματικότητα ξεκινούσε ένα σημαντικό πρόγραμμα επανεξοπλισμού, στο οποίο η αντίπαλη πλευρά έπρεπε να ανταποκριθεί, αυξάνοντας την πίεση σε ένα ήδη καταπονημένο οικονομικά και ηθικά σύστημα. Οι στρατιωτικές ανάγκες στο απόγειο της κούρσας αυτής απορροφούσαν αρκετά μεγάλο μέρος των πόρων της σοβιετικής οικονομίας, πολύ μεγαλύτερο από εκείνο των ΗΠΑ. Στη συντήρηση του μεγάλου στρατιωτικού υλικού στην Ανατολική Ευρώπη ερχόταν να προστεθεί μια ακόμα πληγή, η εισβολή στο Αφγανιστάν, που για μια δεκαετία έπληξε όχι μόνο οικονομικά αλλά και κοινωνικά την ΕΣΣΔ, κάνοντας πλέον εμφανή τα όρια των δυνατοτήτων της.

⁵⁸ E. Hobsbawm (2010), *Η Εποχή των Άκρων – Ο σύντομος εικοστός αιώνας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 592.

Η πολιτική των ΗΠΑ από την άποψη αυτή, με την άρνηση να κινηθεί προς την κατεύθυνση ενός γρήγορου προγράμματος αφοπλισμού, την αναγγελία ενός νέου και φιλόδοξου στρατιωτικού προγράμματος, την υποστήριξη των αντιπάλων στον πόλεμο του Αφγανιστάν, την ανοιχτή υποστήριξη προς το αντικομμουνιστικό πολιτικό κίνημα της Αλληλεγγύης στην Πολωνία και τέλος με τη μεθόδευση για την πτώση της τιμής του πετρελαίου, είχε εσκεμμένα στόχο να συμβάλει στην κατάρρευση της αντίπαλης πλευράς. Σε όλα αυτά μπορεί να προστεθεί και η συνεχής ιδεολογική πίεση προς την σοβιετική ηγεσία, έχοντας ως στόχο την υπονόμευση της ιδεολογικής βάσης του καθεστώτος και της αυτοπεποίθησης των ιθυνόντων αυτής⁵⁹.

Οι στρατιωτικές δαπάνες έφτασαν να δεσμεύουν το 30-40% των πόρων της σοβιετικής οικονομίας⁶⁰, καθιστώντας δαπανηρή τη συντήρηση της πολιτικής αυτής. Μολονότι οικονομικά είχε εξαντληθεί, ωστόσο δεν παρουσιάζεται αυτός ως ο καθοριστικός παράγοντας της κατάρρευσης για κάποιους⁶¹. Η πολιτική του Μ. Γκορμπατσώφ και η διάθεσή του να μην υπερασπιστεί τα αντιλαϊκά κομμουνιστικά καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης σε αντιδιαστολή με τους προκατόχους του, σφράγισαν τελικά τη μοίρα τους, οδηγώντας στην υποχώρηση του σοβιετικού παράγοντα στην περιοχή αυτή μετά από μισό αιώνα περίπου.

2.3.2 Το φαινόμενο της «Υπερέκτασης»

Μια άλλη δημοφιλής άποψη, η οποία κέρδισε έδαφος αμέσως μετά την πτώση της ΕΣΣΔ, ήταν ότι το μεταπολεμικό σοβιετικό σύστημα, αν και δεν παρουσίαζε αρχικά σημάδια οικονομικής αστάθειας, τελικά έπεσε θύμα του χάσματος που δημιουργήθηκε ανάμεσα στις καταναλωτικές ανάγκες και τους πόρους που αυτό διέθετε⁶². Η επένδυση και η ανάπτυξη της στρατιωτικής βιομηχανίας λόγω του «Ψυχρού Πολέμου», σε βάρος

⁵⁹ R. Sawka (2013), *The Soviet Collapse: Contradictions and neo-modernization*, Journal of Eurasian Studies 4, p. p. 65-70.

⁶⁰ E. Hobsbawm (2010), *Η Εποχή των Άκρων – Ο σύντομος εικοστός αιώνας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. σ. 592-5.

⁶¹ V. Zubok (2007), *A failed empire: the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, USA, p. p. 330-5.

⁶² M. Harrison (2002), *Coercion, Compliance and the Soviet Command Economy*, Economic History Review, LV 3, p. p. 399 – 400.

της κατανάλωσης, επιδείνωσε την ανισορροπία αυτή, αλλά συγκεκριμένα αυτό από μόνο του δεν οδήγησε σε κατάρρευση.

Η συνεχής προσπάθεια της Σοβιετικής Ένωσης για περισσότερη ισχύ και η δαπανηρή ανάμιξή της σε πολλά μέτωπα διεθνώς, μεταθέτοντας μέρος της αντιπαράθεσης με τις ΗΠΑ στον Τρίτο Κόσμο, οδήγησαν τη Σοβιετική Ένωση σε σημείο οξύτατης οικονομικής και πολιτικής εξάντλησης. Σαν τις προγενέστερες αποικιοκρατικές ευρωπαϊκές δυνάμεις, η ΕΣΣΔ υπερέβαλλε των οικονομικών και στρατιωτικών της δυνατοτήτων, οδηγώντας στο φαινόμενο της «Υπερέκτασης» (*Overstretch*)⁶³. Η διατήρηση των κομμουνιστικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη, η ενίσχυση φιλοσοβιετικών καθεστώτων στον Τρίτο Κόσμο και η ανάγκη ύπαρξης σε συνεχή στρατιωτική ετοιμότητα λόγω του ανταγωνισμού με τις ΗΠΑ, είχαν συμβάλει κατά πολύ στην επιβάρυνση της σοβιετικής οικονομίας. Αυτό είχε αντίκτυπο και στην σοβιετική ηγεσία, η οποία ασφυκτιούσε υπό το βάρος της εκπλήρωσης στόχων, οι οποίοι καθορίζονταν από πολιτικές ανάγκες, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι πραγματικές. Η κατάσταση έως και τις αρχές του '80 αντισταθμιζόταν εν μέρει από τα έσοδα του πετρελαίου λόγω των δύο παγκοσμίων κρίσεων, καθώς και από την πεποίθηση της σοβιετικής ηγεσίας για την τελική επικράτηση του Σοσιαλισμού, απομακρύνοντας μέχρι τότε την ανάγκη για οικονομική και πολιτική εξυγίανση του καθεστώτος.

2.4 Μεμονωμένοι παράγοντες

2.4.1 Ο παράγοντας Γκορμπατσώφ

Πολλά έχουν γραφτεί και ειπωθεί, ενώ ακόμα περισσότερα έχουν υπονοηθεί για τον τελευταίο ηγέτη της ΕΣΣΔ, ο οποίος ήθελε να οδηγήσει την χώρα σε ένα νέο μονοπάτι, χωρίς όμως να παρεκκλίνει ριζικά από τις αρχές του Κομμουνιστικού Κόμματος. Ο Μ. Γκορμπατσώφ αναγνωρίζεται ίσως ως η πιο αμφιλεγόμενη προσωπικότητα του τελευταίου κεφαλαίου της σοβιετικής ιστορίας. Προωθημένος στην ηγεσία του ΚΚΣΕ από τον Γ. Αντρόποφ, πρώην αρχηγό της ΚGB και γνώστη εκ των

⁶³ Ε. Χατζηβασιλείου (2001), *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Εκδόσεις Πατάκη, σ. σ. 303-5.

έσω των χρονιζόντων προβλημάτων που αφορούσαν την σοβιετική οικονομία και κοινωνία, εκπροσωπούσε τις προσδοκίες μιας ολόκληρης γενιάς για πολιτική ανανέωση. Πιστός στις μαρξιστικές - λενινιστικές αρχές του Κόμματος και σίγουρος ότι με την προσήλωση σε αυτές θα μπορούσαν τα προβλήματα να ξεπεραστούν, ήταν πρώτα απ' όλα πιστός κομμουνιστής και μετά μεταρρυθμιστής⁶⁴. Στην καρδιά της «Περεστρόικα» ήταν η απόπειρα μετατόπισης της υπάρχουσας πολιτικής κατάστασης προς την κατεύθυνση ενός ανανεωμένου σοσιαλισμού, ενσωματώνοντας φιλελεύθερα και πλουραλιστικά δημοκρατικά στοιχεία. Η πολιτική της «Γκλάσνοστ» από την άλλη, ήταν η προσπάθεια των μεταρρυθμίσεων αυτών να κερδίσουν τη συναίνεση τμημάτων της κοινωνίας προς την κατεύθυνση υλοποίησης της πολιτικής αναμόρφωσης και της οικονομικής ανασυγκρότησης του συστήματος, το οποίο έχανε όλο και περισσότερο την κοινωνική του νομιμοποίηση. Αυτή την αναμόρφωση αποπειράθηκε ο Γκορμπατσώφ ανοίγοντας όμως ένα ιστορικό κεφάλαιο, όπου οι εξελίξεις θα τον προλάβαιναν, χωρίς να έχει το αποτέλεσμα που ο ίδιος οραματιζόταν ή ενδεχομένως επιθυμούσε. Γιατί είναι αμφίβολο ότι αυτό που στόχευε ήταν τελικά το γεγονός της κατάρρευσης που ο ίδιος υποχρεώθηκε να αποδεχθεί, μιας και ο έλεγχος των καταστάσεων στην πορεία χάθηκε από τα χέρια του.

Όταν ανέλαβε την εξουσία το '85, παίρνοντας την σκυτάλη από τον τελευταίο εκπρόσωπο μιας γηραιάς φρουράς ηγετών του Κόμματος, είχε επίγνωση της σοβαρότητας και της κρισιμότητας της κατάστασης. Η περίοδος Μπρέζνιεφ είχε καταλήξει σε οικονομική και ιδεολογική στασιμότητα, καθώς και διάχυτη διαφθορά από τα ανώτερα γραφειοκρατικά κλιμάκια προς τα κάτω. Η αχίλλειος πτέρνα των μεταρρυθμίσεων ήταν η οικονομία, αλλά για να τα καταφέρει, δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει μεμονωμένα το ζήτημα αυτό, όντας σύμπτωμα μια ευρύτερης προβληματικής⁶⁵. Η χώρα κυβερνιόταν από έναν κομματικό μηχανισμό στελεχών, όπου για λόγους ιδίου συμφέροντος κατείχαν τους πολιτικούς και θεσμικούς μοχλούς μιας κεντρικά κατευθυνόμενης οικονομίας, με τη διαφθορά και τα προσωπικά συμφέροντα να είναι η εξουσία και η δύναμή τους⁶⁶. Έτσι λοιπόν για να μπορέσει να υπάρξει οικονομική μεταρρύθμιση, έπρεπε να υπάρξει

⁶⁴ E. Habsbawm (2010), *Η Εποχή των Άκρων – Ο σύντομος εικοστός αιώνας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. σ. 594-5.

⁶⁵ T. Judt (2012), *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 597.

⁶⁶ ο. π., σ. σ. 596-7.

αναγκαστικά πρώτα σε επίπεδο πολιτικό, με την έννοια ότι το Κόμμα έπρεπε να μεταρρυθμιστεί από μόνο του, και αυτό μπορούσε να γίνει μονάχα από το εσωτερικό του.

Η εκστρατεία για την αναμόρφωση του σοβιετικού συστήματος, της οποίας πυρήνας ήταν η αναδιάρθρωση της πολιτικής και της οικονομίας (Περεστρόικα), η ελευθερία της πληροφόρησης και η προσήλωση στις αρχές της διαφάνειας (Γκλάσνοστ), καθώς και ο εκδημοκρατισμός του καθεστώτος, βρήκε εμπόδια στην ίδια την κομματική δομή που ο ίδιος ήθελε να ανανεώσει. Στον διεθνή στίβο, αρχίζει να εδραιώνεται μια «νέα σκέψη», η οποία εγκαινιάζει την πολιτική της αλληλεξάρτησης των λαών και της αμοιβαίας ασφάλειας⁶⁷. Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες μπορεί να προέρχονταν από την κορυφή του συστήματος, αλλά ταυτόχρονα το ίδιο ήταν και το εμπόδιο για τον μετασχηματισμό του. Η δομή του συστήματος ήταν κατά βάση στρατιωτική⁶⁸, βασιζόμενη στην πειθαρχία και την υπακοή. Κάθε προσπάθεια εκδημοκρατισμού και εισαγωγής στοιχείων που στόχευαν στην φιλελευθεροποίηση του συστήματος, δεν το ενίσχυαν, αλλά το κατέστρεφαν. Τα όσα ακολούθησαν στην πορεία δεν μπορούν να αποδοθούν με σιγουριά στον Μ. Γκορμπατσώφ, ο οποίος κατάφερε μάλλον ακουσίως να ακρωτηριάσει το διοικητικό και καταπιεστικό μηχανισμό από τον οποίον το σοβιετικό κράτος εξαρτιόταν⁶⁹. Από τη στιγμή που το ΚΚΣΕ έχασε τον απόλυτο έλεγχο των γεγονότων, τότε οι εγγενείς κεντρόφυγες διαλυτικές τάσεις μιας αχανούς αυτοκρατορίας βγήκαν στο προσκήνιο. Ο τελευταίος ηγέτης που έκλεισε το ιστορικό κεφάλαιο της σοβιετικής «Αυτοκρατορίας», δεν ήταν σε θέση να κατανοήσει τη μακροπρόθεσμη σημασία τους. Όμως μπορούμε να πούμε ότι ήταν ο καταλυτικός του ρόλος ο οποίος τα επέτρεψε και τα επιτάχυνε⁷⁰.

2.5 Η κατάρρευση του Υπαρκτού Σοσιαλισμού και η αλλαγή των συσχετισμών σε παγκόσμιο επίπεδο

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η κατάρρευση του σοβιετικού συστήματος σηματοδότησε αλλαγές τόσο σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό όσο και σε επίπεδο

⁶⁷ Χ. Γιαλλουρίδης και Χ. Τσαρδανίδης (1993), *Η Σοβιετική Ένωση: Από τη Μετεξέλιξη στην Αποσύνθεση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. σ. 220-2.

⁶⁸ J. N. Hazard (1960), *The Soviet System of Government*, University of Chicago Press, p. p. 13-20.

⁶⁹ T. Judt (2012), *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 658.

⁷⁰ T. Judt (2012), *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 633.

αντιλήψεων και ιδεολογιών για τη χώρα, αλλάζοντας δραματικά το πεδίο των διεθνών σχέσεων και των γεωπολιτικών συσχετισμών. Η κυριότερη άποψη, η οποία συνδέει βαθιά τους εσωτερικούς με τους διεθνείς παράγοντες που οδήγησαν στο αποτέλεσμα αυτό, ανάγονται στο αναδυόμενο διακρατικό σύστημα που οδήγησαν στη σημερινή παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του '70. Για την βαθύτερη ανάλυσή μας, θα πρέπει να εστιάσουμε στη Σοβιετική Ένωση ως τμήμα ενός διεθνώς εξελισσόμενου διακρατικού συστήματος. Από τη στιγμή που το έθνος – κράτος, του οποίου οι γραφειοκρατικοί μηχανισμοί συγκροτούν ένα ισχυρό εθνικό κέντρο, αποτυγχάνει να λειτουργήσει συγκεντρωτικά⁷¹, καταδικάζεται είτε σε παρακμή είτε σε αφανισμό. Αυτό μας δείχνουν και τα παραδείγματα της διάλυσης των μεγάλων Αυτοκρατοριών, της Αυστροουγγρικής και της Ρωσικής Αυτοκρατορίας.

Το κράτος σε ένα αλληλεξαρτώμενο διεθνές σύστημα δεν έχει αποδυναμωθεί, απλά έχει αποκτήσει νέες λειτουργίες στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον. Με το απότομο άνοιγμα των αγορών, βλέπουμε μια μετατόπιση του διεθνούς ανταγωνισμού για γεωπολιτική και στρατιωτική ισχύ μεταξύ των κρατών, προς ένα μοντέλο αναπτυξιακής και οικονομικής κυριαρχίας. Στο διακρατικό σύστημα μπορούμε να δούμε σύμφωνα με τη συλλογιστική αυτή τρεις κατηγορίες κρατών⁷². Στην πρώτη εντάσσονται τα δυτικά δημοκρατικά κράτη του ανεπτυγμένου καπιταλισμού. Εδώ το πολιτικό σύστημα διαφοροποιείται από την οικονομία, ενώ επικρατεί η λογική της ελεύθερης αγοράς και των δημοκρατικών ελευθεριών στην πολιτική σφαίρα. Στην αντίθετη πλευρά υπήρχαν μέχρι πρότινος τα κράτη του Υπαρκτού Σοσιαλισμού και συγκεκριμένα η Σοβιετική Ένωση, όπου η διαφοροποίηση μεταξύ της πολιτικής και της οικονομικής σφαίρας δεν υφίσταται, ενώ η γραφειοκρατική λογική της κεντρικής εξουσίας επικρατεί και στον οικονομικό τομέα. Στην περίπτωση αυτή το κράτος παρεμβαίνει στην αναπτυξιακή διαδικασία, αποδυναμώνοντάς το εν τέλει. Ανάμεσα σε αυτή την κατηγοριοποίηση έχουμε τα αναπτυξιακά κράτη του αυταρχικού – ασιατικού μοντέλου⁷³, όπως η Κίνα. Ενώ παρατηρείται περιορισμός των δημοκρατικών ελευθεριών σε πολιτικό επίπεδο, τονίζεται η ύπαρξη εξωστρεφών αναπτυξιακών οικονομικών πολιτικών, όπως είναι το παράδειγμα της προσέλκυσης (άμεσων) ξένων επενδύσεων.

⁷¹ Ν. Μουζέλης (2009), *Η κατάρρευση του κράτους σοβιετικού τύπου*, Εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ.

⁷² ο. π.

⁷³ ο. π.

Στο σημερινό διεθνές διακρατικό σύστημα, όπου οι γεωπολιτικοί και οι στρατιωτικοί συσχετισμοί έχουν κινηθεί προς αναπτυξιακούς - οικονομικούς άξονες, η κατάρρευση της ΕΣΣΔ μπορεί να ερμηνευθεί στο πλαίσιο αυτό. Ενώ στρατιωτικά η ΕΣΣΔ συναγωνιζόταν σχεδόν επάξια τις ΗΠΑ, στον οικονομικό τομέα ο ανταγωνισμός με τα δυτικά κράτη αλλά και αργότερα με τη ραγδαία αναπτυσσόμενη οικονομία της Κίνας αλλά και των χωρών της υπόλοιπης ΝΑ Ασίας, έφεραν στο προσκήνιο τον αντιαναπτυξιακό⁷⁴ χαρακτήρα της σοβιετικής οικονομίας, με αποτέλεσμα την αποσύνθεσή της.

Από τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και έπειτα, η Ρωσία έχει βιώσει τεράστιες πολιτικές και οικονομικές αλλαγές. Το φαινόμενο της κατάρρευσης, από όσα είδαμε και αναλύσαμε παραπάνω, σίγουρα δεν οφείλεται μονάχα σε έναν παράγοντα, αλλά αντίθετα σε μια δέσμη αλληλεπικαλυπτόμενων αιτιών. Η βαθιά πολιτικοοικονομική κρίση στην οποία οδηγήθηκε το οικονομικό σύστημα υπό τις συνθήκες ενός σκληρού και κλιμακούμενου στρατιωτικού και τεχνολογικού ανταγωνισμού μεταξύ των δύο Υπερδυνάμεων κατά τη διάρκεια του «Ψυχρού Πολέμου», σίγουρα διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο⁷⁵, όπως και οι εσωτερικοί παράγοντες που σχετίζονται άμεσα με την ίδια την πολιτική δομή του σοβιετικού καθεστώτος⁷⁶.

⁷⁴ Ν. Μουζέλης (2009), *Η κατάρρευση του κράτους σοβιετικού τύπου*, Εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ.

⁷⁵ Χ. Γιαλλουρίδης και Χ. Τσαρδανίδης (1993), *Η Σοβιετική Ένωση: Από τη Μετεξέλιξη στην Αποσύνθεση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 107.

⁷⁶ Α. Gleeson (2009), *A Companion to Russian History*, Blackwell Publishing Ltd, p. p. 10-12.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΕ ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΠΟΧΗ

3.1 Εισαγωγή

Με την υπογραφή της διάλυσης της Ένωσης των Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών το Δεκέμβρη του '91, την παραίτηση του Μ. Γκορμπατσόφ τα Χριστούγεννα του ίδιου χρόνου και την υποστολή της κόκκινης σημαίας, η πάλαι ποτέ Σοβιετική Αυτοκρατορία πέρασε στην ιστορία. Ο Μπόρις Γιέλτσιν, ο νέος ηγέτης που αναδείχθηκε από την πολιτική πάλη με το Μ. Γκορμπατσόφ, πιέζοντας και αποζητώντας μεγαλύτερη ταχύτητα στις μεταρρυθμίσεις, θα είχε τον πρωταγωνιστικό ρόλο πλέον στις εξελίξεις που θα ακολουθούσαν. Ο ίδιος, ορθώνοντας το ανάστημά του στους πραξικοπηματίες του Αυγούστου, έχαιρε μεγάλης λαϊκής υποστήριξης. Αυτό θα του έδινε τη δυνατότητα να σταθεροποιήσει την πολιτική του κυριαρχία και να εκλεγεί ως ο πρώτος Πρόεδρος της Ρωσικής Ομοσπονδίας, ανοίγοντας το δρόμο για την εδραίωση της δημοκρατίας και την φιλελευθεροποίηση της οικονομίας, στα πολιτικά και οικονομικά πλαίσια και πρότυπα της Δύσης. Η Ρωσική Ομοσπονδία, η οποία προήλθε από τη διάλυση της ΕΣΣΔ το 1991, καταλαμβάνοντας και νομικά ως διάδοχο κράτος τη θέση της στον ΟΗΕ και τη διεθνή κοινότητα, είχε πάρα πολλά και κρίσιμα ζητήματα να αντιμετωπίσει.

Στο κεφάλαιο αυτό θα ανατρέξουμε στις αλλαγές οι οποίες διαδραματίστηκαν υπό το γεγονός της διάλυσης, «σαρώνοντας» σαν ανεμοστρόβιλος την πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή των κατοίκων της χώρας. Το σύνολο των αλλαγών αυτών, οι οποίες συντελέστηκαν σχεδόν ταυτόχρονα, δημιούργησαν τεράστια αβεβαιότητα και αστάθεια στην πίστη, τις προσδοκίες και την καθημερινότητα των πολιτών. Το κομμουνιστικό καθεστώς, το οποίο είχε διαποτίσει συνειδήσεις και κοινωνικές πρακτικές εκατομμυρίων ανθρώπων για περισσότερες από επτά δεκαετίες, έδωσε τη θέση του σε ένα άλλο πολιτικό σύστημα, το οποίο φιλοδοξούσε να προσφέρει μια πιο «ανοιχτή» και φιλελεύθερη δημοκρατική κουλτούρα. Αρκετοί δυτικοί αναλυτές βέβαια αντιμετωπίζουν τη Ρωσία ως

μια ξεχωριστή περίπτωση χώρας, η οποία για ιδιαίτερους ιστορικούς και πολιτισμικούς λόγους δεν είναι εύκολο να υιοθετήσει το πολίτευμα της φιλελεύθερης δημοκρατίας⁷⁷.

Ένα άλλο κρίσιμο σημείο για να κατανοήσουμε αυτή την καθεστωτική αλλαγή είναι η σχέση ανάμεσα στην πολιτική και την οικονομική φιλελευθεροποίηση. Υπάρχει διαφωνία για το πόσο στενά είναι συνδεδεμένες μεταξύ τους, ωστόσο μακροπρόθεσμα, οι περισσότεροι παρατηρητές αναγνωρίζουν ότι είναι αλληλένδετες⁷⁸. Η αναστολή δημοκρατικών ελευθεριών για κάποια περίοδο με σκοπό να εισαχθούν μεταρρυθμιστικά μέτρα προς την κατεύθυνση της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς, αν και οδυνηρά για το κοινωνικό σώμα, είναι αναγκαία για την ύστερη εδραίωση μιας δημοκρατικής κυβέρνησης και μιας ισχυρής μεσαίας επιχειρηματικής τάξης. Οι υπερασπιστές της άποψης αυτής υποδεικνύουν τα παραδείγματα των χωρών της Ανατολικής Ασίας (Ν. Κορέα και Ταϊβάν), στα οποία η έλευση της Δημοκρατίας καθυστέρησε προς χάριν της καθιέρωσης πρωτίστως μιας ισχυρής οικονομικής βάσης. Στην απέναντι πλευρά, η βίαιη αυτή προσαρμογή της οικονομίας στον φιλελεύθερο καπιταλισμό θεωρεί ότι δημιουργεί περισσότερα προβλήματα από όσα προσδοκάτε τελικά να λύσει, με την κοινωνική και οικονομική ανισότητα να γιγαντώνονται επικίνδυνα. Για το λόγο αυτό, ένα δημοκρατικό πολίτευμα θα μπορούσε να απομακρύνει οποιαδήποτε ανεπιθύμητη παρενέργεια αυτής της προσαρμογής της οικονομίας στα καινούρια δεδομένα⁷⁹. Συχνά αντιπαραβάλλεται η Ρωσία με την Κίνα ως προς τη σχέση αυτή. Στην Κίνα κατά το παρελθόν ξεκίνησε σειρά οικονομικών μεταρρυθμίσεων, με έμφαση στην φιλελευθεροποίηση της οικονομίας, χωρίς να υπάρχει ωστόσο καμία πολιτική αμφισβήτηση απέναντι στο κομμουνιστικό καθεστώς διακυβέρνησης. Στην ΕΣΣΔ αντίθετα, η μεταρρυθμιστική προσπάθεια όπως την ξεκίνησε ο Μ. Γκορμπατσόφ, τελικά έπεσε στο κενό. Ο ίδιος έδωσε μεγαλύτερο βάρος στις πολιτικές μεταρρυθμίσεις, καταδικάζοντας τις οικονομικές που ακολούθησαν, ατελέσφορες.

Τέλος, μια άλλη πτυχή διόλου ασήμαντη έχει να κάνει με τον οικονομικό αντίκτυπο σε κοινωνικό και εθνικό επίπεδο. Η αλλαγή από ένα καθεστώς σε ένα άλλο και η χρεοκοπία ενός συστήματος που «αγκάλιαζε» ιδεολογικά και πρακτικά την καθημερινότητα των πολιτών της χώρας, άφησε σημάδια ορατά μέχρι σήμερα. Με τον

⁷⁷ Μ. Καραγιάννης (επιμ.) (2011), *Η Ρωσία σήμερα : Πολιτική, Οικονομία και εξωτερικές σχέσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, σ. σ. 17-9.

⁷⁸ Τ. Η. Remington (1999), *Politics in Russia*, Longman Publications , p. p. 2-6.

⁷⁹ ο. π., σ. σ. 3-5

καιρό, το σοσιαλιστικό μοντέλο έφθινε όλο και περισσότερο, χάνοντας την ελκυστικότητά του ως ένα εναλλακτικό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης απέναντι στον καπιταλισμό. Η διάλυση της ΕΣΣΔ επέφερε σύγχυση ως προς τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας, η οποία πλέον είναι υβριδικά μετασχηματισμένη και προσδιορισμένη από τις έριδες και τις συγκρούσεις μεταξύ των πρώην Δημοκρατιών που την αποτελούσαν και οι οποίες συνεχίζονται μέχρι και σήμερα.

3.2 Ανασυγκρότηση της Εθνικής ταυτότητας

Το σοβιετικό ομόσπονδο κράτος περιελάμβανε δεκαπέντε σοσιαλιστικές δημοκρατίες, οι οποίες από τον Ιανουάριο του '92 ανεξαρτητοποιήθηκαν. Μέσα στις ομόσπονδες αυτές Δημοκρατίες περιλαμβάνονταν σοβιετικές αυτόνομες δημοκρατίες, διοικητικές οντότητες και περιφέρειες, όπου οι νόμοι της ΕΣΣΔ είχαν την ίδια ισχύ. Με την άνοδο του Μ. Γκορμπατσώφ και την έναρξη της διαδικασίας ανασυγκρότησης, η ΕΣΣΔ μπήκε σε μια διαδικασία αποσύνθεσης, η οποία αντανάκλαται και σε θεσμικό επίπεδο⁸⁰, χωρίς πλέον το Κεντρικό Κόμμα να είναι σε θέση να ελέγχει τις εξελίξεις. Ο σοβιετικός γίγαντας είχε φτάσει στο τέλος του και μια νέα νομικά κυρίαρχη οντότητα ανέκτησε τον έλεγχο του μεγαλύτερου ποσοστού των εδαφών της πρώην ΕΣΣΔ. Η Ρωσική Ομοσπονδία, συγκεντρώνοντας περίπου το μισό πληθυσμό της, είναι ουσιαστικά η ένωση πολλών αυτοδιοικούμενων υποκειμένων⁸¹. Η υπογραφή της Συμφωνίας για την ίδρυσή της το '92 από τον τότε Πρόεδρο Γιέλτσιν και τους εκπροσώπους των υπολοίπων πρώην εθνικών διοικητικών περιφερειών, θεσμοθέτησε τις σχέσεις ανάμεσα στην κεντρική κυβέρνηση και την περιφέρεια⁸².

Μετά την εξέλιξη του πραξικοπήματος τον Αύγουστο του '91, το οποίο επέδρασε καταλυτικά στη διάλυση της χώρας και στη διάχυση της αβεβαιότητας στο εσωτερικό, η Κοινοπολιτεία Ανεξάρτητων Κρατών (ΚΑΚ) συστάθηκε ανάμεσα σε Ρωσία, Ουκρανία και Λευκορωσία, επιζητώντας να αναπληρώσει το οργανικό κενό της Σοβιετικής Ένωσης. Λίγες μέρες αργότερα και οι υπόλοιπες δημοκρατίες της πρώην ΕΣΣΔ περιλήφθηκαν,

⁸⁰ Χ. Γιαλλουρίδης και Χ. Τσαρδανίδης (1993), *Η Σοβιετική Ένωση: Από τη Μετεξέλιξη στην Αποσύνθεση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 29.

⁸¹ E. Shiraev (2013), *Russian Government and Politics*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, p. p. 104-5.

⁸² ο. π., σ. σ. 41-3.

εκτός της Γεωργίας και των Βαλτικών χωρών, οι οποίες είχαν προδιαγραφεί από το '89 ξεχωριστή πορεία προς την ανεξαρτησία. Η απροθυμία όμως των μελών της να εκχωρήσουν εξουσίες στο τεράστιο ρωσικό κράτος δημιούργησε μάλλον μια ένωση περισσότερο σε συμβολικό επίπεδο⁸³.

Η ιστορική πολιτική εξέλιξη της Ρωσίας διαφέρει κατά πολύ σε σχέση με τα δυτικά κράτη. Το κράτος στην περίπτωση αυτή, δημιούργησε μια τεράστια εδαφική αυτοκρατορία, η οποία καταλαμβάνοντας αχανείς εκτάσεις, κατοικήθηκε από πλήθος ευρωπαϊκών και ασιατικών πληθυσμών, με διαφορές στη γλώσσα, τη θρησκεία και την πολιτισμική οργάνωση, συνεκτικός κρίκος των οποίων ήταν η αρχή της κρατικής οντότητας ενός ισχυρού εξουσιαστικού κέντρου. Έτσι λοιπόν η εθνική συνείδηση των κατοίκων που διαμορφώθηκε, δεν εδράζεται τόσο σε κοινά εθνικά σύμβολα, όσο στη βάση της αναγνώρισης μιας κεντρικής εξουσίας. Με την διάλυση της ΕΣΣΔ και την αναγνώριση της αυτοδιάθεσης και της ανεξαρτητοποίησης των εθνοτήτων που την αποτελούσαν, το ρωσικό κράτος κέρδισε μια νέα εθνική ταυτότητα εις βάρος όμως μιας μεγαλύτερης εθνικής απώλειας σε δύναμη και έκταση. Η ανακατασκευή και αναδιαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας με αυτό τον τρόπο περιπλέκει την πρόοδο της χώρας προς τους δημοκρατικούς θεσμούς, εφόσον η μετάβαση δεν γίνεται σε ιστορικά προκαθορισμένα εθνικά σύνορα, με τον κρατισμό να παίζει κυρίαρχο ρόλο σε οποιαδήποτε πρωτοβουλία πολιτικής και κοινωνικής αλλαγής⁸⁴.

3.3 Πολιτική Ανασυγκρότηση

Η πολιτική της *Περεστρόικα* αναφέρεται στην ανασυγκρότηση της πολιτικής, της οικονομίας και των κοινωνικών σχέσεων. Από τις αρχές του '92 αλλά και νωρίτερα, το ρωσικό κράτος διέρχεται μια μεταβατική περίοδο πολιτικής ανασυγκρότησης, με κύρια χαρακτηριστικά την αστάθεια και την αβεβαιότητα στις εσωτερικές εξελίξεις της χώρας, η οποία δεν έχει οδηγήσει ακόμη σε ομαλά επίπεδα πολιτικοποίησης και οικονομικής αναδιοργάνωσης. Η ανυπαρξία πολιτικής σταθερότητας, η απουσία θεσμικού πλαισίου

⁸³ T. H. Remington (1999), *Politics in Russia*, Longman Publications, p. p. 8-9.

⁸⁴ ο. π., σ. 239.

και η ταυτόχρονη παρουσία ενός δυσκίνητου γραφειοκρατικού μηχανισμού στέκονται τροχοπέδη στην ανάπτυξη της οικονομία της αγοράς⁸⁵.

Η προσπάθεια εκδημοκρατισμού που έλαβε χώρα με σκοπό τον εκσυγχρονισμό του καθεστώτος στη βάση των δυτικών προτύπων πολιτικής οργάνωσης και διακυβέρνησης, επέφερε σημαντικές αλλαγές σε τομείς όπως τα ατομικά δικαιώματα, τον πολιτικό πλουραλισμό και τη διεξαγωγή για πρώτη φορά ελεύθερων εκλογών⁸⁶, παρά τις δυσκολίες και τις αστάθειες που προέκυψαν στην πορεία αυτή. Αυτά είναι τα κύρια γνωρίσματα της σύγχρονης δημοκρατικής κουλτούρας, η οποία βασίζεται στην πλατιά συγκατάθεση και στην ενεργό συμμετοχή των πολιτών⁸⁷. Το κατά πόσο αυτό έχει επιτευχθεί, θα το δούμε παρακάτω περιγράφοντας τα βασικά σημεία του πολιτικού συστήματος της χώρας, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί από τις αρχές του '90.

Στον τομέα των ατομικών ελευθεριών, η δέσμευση για την ελεύθερη εξάσκησή τους έχει αναγνωριστεί. Υπολείπεται βέβαια βημάτων προς την κατεύθυνση της πρακτικής τους εδραίωσης, αυτό ωστόσο δε μειώνει τη σημασία των προσπαθειών και των προόδων που έχουν συντελεστεί. Η ελεύθερη άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων και η απομάκρυνση από τον ιδεολογικό δογματισμό και την κομματική πειθαρχία του ΚΚΣΕ έχει οδηγήσει στην ελεύθερη οργάνωση και σύσταση πολιτικών κομμάτων, γεγονός που κατά το παρελθόν ήταν σχεδόν ανέφικτο. Κατά την προηγούμενη περίοδο, το Κομμουνιστικό Κόμμα μέσα από ένα δαπανηρό οικονομικά, όπως αποδείχτηκε, μηχανισμό ελέγχου και πειθαρχίας, φιλοδοξούσε να έχει την επίβλεψη της πολιτικής, της οικονομικής αλλά και της κοινωνικής ζωής. Η διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών και η ύπαρξη νομιμοποιημένης αντιπολιτευτικής δράσης, επισφράγισε επίσης το χωρισμό του Κράτους από το Κόμμα⁸⁸.

Το νέο αξίωμα του Προέδρου, στο οποίο εκλέχτηκε ο Μπ. Γιέλτσιν το '91, ενισχύθηκε από την αρχή σημαντικά, παραπέμποντας σε εποχές από την απολυταρχική

⁸⁵ Λ. Μαρούδας και Χ. Τσαρδανίδης (1996), *Πού βαδίζει η Ρωσία; Οικονομικές και Πολιτικές προεκτάσεις της Μετάβασης*, Εκδόσεις Εξάντας σ. σ. 155-176.

⁸⁶ T. H. Remington (1999), *Politics in Russia*, Longman Publications, p. 13.

⁸⁷ L. Trautmann (2000), *Η Ρωσία ανάμεσα στη Δικτατορία και τη Δημοκρατία*, Εκδόσεις Λιβάνη, σ. σ. 46-57.

⁸⁸ Χ. Γιαλλουρίδης και Χ. Τσαρδανίδης (1993), *Η Σοβιετική Ένωση: Από τη Μετεξέλιξη στην Αποσύνθεση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 33.

παράδοση της χώρας. Το Σύνταγμα του '93 προέβλεπε αυξημένες αρμοδιότητες στο πρόσωπό του⁸⁹, με την πρόσφατη αύξηση της θητείας του από 4 σε 6 χρόνια (2008). Οι εξελίξεις αυτές συνδυαστικά με παρελθούσες απόπειρες υποβάθμισης της νομοθετικής εξουσίας και τον ίδιο τον Πρόεδρο Γιέλτσιν να έρχεται σε ανοιχτή αντιπαράθεση με το Κοινοβούλιο (1993), έχουν ενισχύσει τον προσωποπαγή χαρακτήρα της εξουσίας, σε αντίθεση με το τοπίο που έχει διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια στον ευρωπαϊκό περίγυρο. Στα ίδια επίπεδα επιδιώξεων της ενδυνάμωσης του Προεδρισμού κινήθηκε και ο Βλ. Πούτιν, ο οποίος μετά το '99 ανέλαβε τα πολιτικά ηνία της χώρας.

Επιπρόσθετα, ο ρόλος των κομμάτων στα πολιτικά δρώμενα της μετασοβιετικής Ρωσίας και η κατακερματισμένη δράση τους παραμένει περιορισμένη, υπονομεύοντας το κύρος και την οργανωτική τους σταθερότητα. Η αλληλεπίδραση και ο ανταγωνισμός μεταξύ τους, αλλά και το νομικό πλαίσιο λειτουργίας τους⁹⁰ παραμένει ασαφές, σε ένα σύστημα όπου η διεξαγωγή δίκαιων εκλογών αμφισβητείται, με αποτέλεσμα τη μειωμένη συμμετοχή των πολιτών στα πολιτικά δρώμενα, γεγονός που μπορεί να θεωρηθεί και ως απότοκο του σοβιετικού παρελθόντος. Από το 2000 με την εκλογή του Βλ. Πούτιν στο ανώτατο προεδρικό αξίωμα και με δικές του μεθοδεύσεις, στο ρωσικό κομματικό σύστημα δεσπόζει πλέον ένα κόμμα, το κυβερνών, σε ένα ελάχιστα ανταγωνιστικό πολιτικό περιβάλλον⁹¹.

3.4 Οικονομική Μετάβαση

Με την επικράτηση του Μπ. Γιέλτσιν στη μετα-σοβιετική πολιτική αρένα, ως ο νέος και πολλά υποσχόμενος εκπρόσωπος της πολιτικής ανανέωσης, ξεκίνησε η χάραξη μιας σταθερής πορείας προς την φιλελευθεροποίηση της οικονομίας. Ο ίδιος κινήθηκε ταχύτατα προς την κατεύθυνση της ιδιωτικοποίησης της πρώην κρατικής περιουσίας, την έναρξη της απελευθέρωσης των τιμών και στη μη εξασφάλιση της πλήρους απασχόλησης. Αυτά αποτελούσαν θεμελιώδη στοιχεία και κοινωνικές δικλείδες του

⁸⁹ Μ. Καραγιάννης (επιμ.) (2011), *Η Ρωσία σήμερα : Πολιτική, Οικονομία και εξωτερικές σχέσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 34

⁹⁰ R. Hague and M. Harrop (2011), *Συγκριτική Πολιτική και Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Κριτική, σ. σ. 350-5.

⁹¹ Μ. Καραγιάννης (επιμ.) (2011), *Η Ρωσία σήμερα : Πολιτική, Οικονομία και εξωτερικές σχέσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 41.

οικονομικού τρόπου οργάνωσης της σοβιετικής κοινωνίας κατά το παρελθόν. Η πρόκληση αυτής της «θεραπείας – σοκ» στην οικονομία, θεωρούσε ότι θα οδηγούσε σε μια αυτορρυθμιση με τον καιρό ολόκληρου του συστήματος, με το εμπόριο και την τραπεζική να ανακάμπτουν. Η παραγωγικότητα σταδιακά επίσης θα αυξανόταν, συμπαρασύροντας το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού και την συνακόλουθη ανοδική πορεία των οικονομικών δεικτών. Τα δραματικά όμως αποτελέσματα δεν άργησαν να φανούν, επιδεινώνοντας την οικονομική θέση και κατάσταση όλο και μεγαλύτερων τμημάτων του πληθυσμού. Η μείωση της παραγωγής, η φιλελευθεροποίηση των τιμών και ο καλπάζων πληθωρισμός μείωσαν την πολιτική εμπιστοσύνη των πολιτών, κυρίως των τμημάτων που είχαν υποστηρίξει τις δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις και τη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς⁹². Ταυτόχρονα, το πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων υπονομεύτηκε από τη γραφειοκρατία και τη διαφθορά, υποβοηθώντας νέες πολιτικές δυνάμεις να αναδυθούν με όπλο τον καιροσκοπισμό και την απάτη, ενδυναμώνοντας την ισχύ και τη θέση τους, χωρίς να συνεισφέρουν θετικά στη συνολικότερη οικονομική κατάσταση. Αυτή η ομάδα των νεόπλουτων «ολιγαρχών», η οποία αποτελούσε αριθμητικά ένα πολύ μικρό ποσοστό επί του συνόλου, θα φτάσει να ελέγχει και να κατέχει μέσα από παράνομες ιδιωτικοποιήσεις, το μεγαλύτερο μέρος του πλούτου της χώρας.

Η κυβέρνηση στράφηκε σε έκδοση ομολόγων και εξωτερικό δανεισμό για την αντιμετώπιση των δυσμενών συνθηκών που είχαν προκύψει, αλλά η παγκόσμια υποχώρηση των τιμών του πετρελαίου το '97 την πρόλαβε. Τον επόμενο χρόνο, η ρωσική κυβέρνηση φανερά «χτυπημένη» από την κρίση και σε πολύ δεινή οικονομική θέση, αδυνατεί να ανταπεξέλθει στις οικονομικές της υποχρεώσεις σε εσωτερικό και σε εξωτερικό επίπεδο.

Από την επόμενη δεκαετία, υπό την ηγεσία του Βλ. Πούτιν, ξεκινάει μια προσπάθεια οικονομικής ανασυγκρότησης. Ο νέος ηγέτης και πρώην στέλεχος της Μυστικής Υπηρεσίας (KGB), γνώριζε αρκετά καλά τον τρόπο επιβολής της τάξης και της πειθαρχίας, έχοντας ως σκοπό τη βελτίωση της χαοτικής οικονομικής κατάστασης που επικρατούσε και είχε καταρρακώσει την αυτοπεποίθηση της πλειοψηφίας των πολιτών, οι οποίοι πλέον αντιμετώπιζαν ακόμα και θέματα καθημερινής επιβίωσης. Η πολιτική του αρχικά επικεντρώθηκε στην επανάκτηση του εθνικοποιημένου πλούτου από τους

⁹² L. Trautmann (2000), *Η Ρωσία ανάμεσα στη Δικτατορία και τη Δημοκρατία*, Εκδόσεις Λιβάνη, σ. σ. 47-9.

«ολιγάρχες», όπου παράνομα είχε ιδιωτικοποιηθεί επί προεδρίας Γιέλτσιν, μη έχοντας τα αποτελέσματα που αναμενόταν. Επίσης, στράφηκε προς τον περιορισμό της αυτονομίας των κυβερνητών των περιφερειακών διοικήσεων και τη μεταρρύθμιση του δημοσιονομικού τομέα, για την καλύτερη είσπραξη των φορολογικών εσόδων λόγω της εκτεταμένης διαφθοράς, καθώς και την ενθάρρυνση της επενδυτικής δραστηριότητας. Παρόλο που η παγκόσμια οικονομική κρίση το 2008 επηρέασε βαθύτατα και τη ρωσική οικονομία, όπως άλλωστε ήταν αναμενόμενο, σημειώθηκαν προσπάθειες αντιμετώπισης των τεράστιων προβλημάτων και ανάκαμψης της οικονομίας.

3.5 Η Κοινωνική πραγματικότητα

Σε κοινωνικό επίπεδο τα πράγματα εμφανίζονται πιο σύνθετα, μιας και ο απλός πολίτης καθημερινά είναι ο τελικός αποδέκτης όλων των αποφάσεων σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Η πολυπλοκότητα του ζητήματος επισημαίνεται και από το γεγονός ότι κοινωνικά προβλήματα είχαν ήδη κληρονομηθεί από το σοβιετικό παρελθόν, όπου το πλαίσιο έκφρασης και στοιχειοθέτησης της καθημερινότητας των πολιτών ήταν διαφορετικό. Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες και η διαδικασία της μετάβασης εξ' ορισμού δημιούργησαν κοινωνική σύγχυση, αβεβαιότητα, ανασφάλεια και έξαρση των φαινομένων κοινωνικής παθογένειας, όπως η εγκληματικότητα, η διαφθορά και γενικά η κάθε είδους παρεκκλίνουσα κοινωνική συμπεριφορά.

Οι υπηρεσίες κοινωνικού χαρακτήρα της πρώην ΕΣΣΔ – υγειονομική περίθαλψη, παιδεία, συνταξιοδοτικό και άλλες κοινωνικές παροχές – ήταν καθολικές. Θεωρητικά, κάθε πολίτης είχε δικαίωμα ίσης πρόσβασης σε αυτές. Η κοινωνική δικαιοσύνη που διακήρυττε το σοβιετικό καθεστώς δεν μπορούσε παρά να μην έχει αντίκρισμα στο κοινωνικό Κράτος Πρόνοιας. Το κράτος – παροχέας, παρόν σε όλες σχεδόν τις πτυχές της κοινωνικής και της ιδιωτικής ζωής, εγγυόταν ένα ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης. Βέβαια, η χαμηλή ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών ήταν το τίμημα για αυτή την εγγυημένη καθολικότητα, γεγονός το οποίο στις αρχές του '90 λίγο θα ενδιαφέρει τους απλούς πολίτες μπροστά στις επερχόμενες αλλαγές κατάλυσης και κατάρρευσης θεσμών και δομών που είχαν εδραιωθεί και λειτουργούσαν για πολλές δεκαετίες σε πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό επίπεδο.

Με αυτό τον τρόπο, μια παράμετρος μέσα στην «καταιγίδα» των εξελίξεων της μετασοβιετικής περιόδου ήταν και η επιδείνωση του προνοιακού συστήματος, με τα χρονίζοντα προβλήματα των ανεπαρκειών απλά να διαιωνίζονται. Σύμφωνα με εκτιμήσεις αναλυτών, στη δεκαετία αυτή περίπου το 1/3 του πληθυσμού βρέθηκε στα όρια της φτώχειας ή και κάτω από αυτό⁹³, εξαιτίας κυρίως των πληθωριστικών τάσεων και της υποτίμησης της πραγματικής αξίας μισθών και συντάξεων. Η συνολική υγεία του πληθυσμού επιβαρύνθηκε, επιδρώντας και δημογραφικά στα επίπεδα γεννητικότητας και θνησιμότητας. Οι δείκτες γεννητικότητας μειώθηκαν ενώ αντίθετα των θανάτων αυξήθηκαν, μειώνοντας επίσης το προσδόκιμο ζωής. Κύριες αιτίες θανάτων που στις ανεπτυγμένες χώρες δεν κυμαίνονταν σε υψηλά επίπεδα, όπως θάνατοι από αυτοχειρίες, μολυσματικές ασθένειες αλλά και τον αλκοολισμό, ο οποίος είχε γίνει πλέον μάστιγα, αντί να μειωθούν, αυξάνονταν. Το κόστος ζωής είχε γίνει πολύ ακριβό για την επιβίωση, ενώ το φαινόμενο της ιδιωτικοποίησης δεν απέδωσε τα αναμενόμενα ούτε στον οικιστικό τομέα. Η διεύρυνση των ατομικών δικαιωμάτων και των αστικών ελευθεριών, καθώς και η εμφάνιση καλοπληρωμένων υπηρεσιών στον τριτογενή τομέα, ο οποίος δεν ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένος κατά το σοβιετικό παρελθόν, ωφέλησαν τους πιο ευνοημένους οικονομικά, επιχειρηματικά και τους καλύτερα δικτυωμένους πολιτικά⁹⁴. Η πλειοψηφία των πολιτών εν αντιθέσει είδε την πρόσβασή τους στον πολιτιστικό πλούτο της χώρας να μειώνεται⁹⁵. Ο ελεύθερος χρόνος σε σχέση με την σοβιετική περίοδο είχε μειωθεί ποσοτικά και ποιοτικά, ενώ αντίθετα ο χρόνος εργασίας αυξανόταν. Από το 2000 και έπειτα έγιναν προσπάθειες για πρόοδο στον ευαίσθητο Προνοιακό Τομέα, με τον Πρόεδρο Πούτιν να εγκαινιάζει ένα Πρόγραμμα Εθνικής Εμβέλειας⁹⁶, το οποίο αποσκοπούσε στη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών κυρίως για την Υγεία, την Παιδεία, αλλά και την επίλυση του στεγαστικού ζητήματος.

⁹³ E. Shiraev (2013), *Russian Government and Politics*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, p. 238.

⁹⁴ M. Lewis (2005), *The Soviet Century*, Verso, London, p. 386.

⁹⁵ ο. π., σ. σ. 386-7.

⁹⁶ E. Shiraev (2013), *Russian Government and Politics*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, p. p. 247-54.

3.6 Η νέα διεθνής διάσταση των εξωτερικών σχέσεων της Ρωσίας

Η εξωτερική πολιτική μιας χώρας εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, ενδογενείς και εξωγενείς. Στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης και αργότερα της Ρωσίας, οι δυναμικές και τα γεγονότα σε εσωτερικό επίπεδο έχουν επηρεάσει τον τρόπο που αντιλαμβάνεται τον έξω κόσμο. Μια χώρα με μακρά και περίπλοκη ιστορία, ενόψει των σχέσεων και των προκλήσεων που διαχρονικά αντιμετωπίζει, πρέπει διαρκώς να προσαρμόζει και να αναπροσαρμόζει τα ιδεολογικά και εννοιολογικά πλαίσια που υπαγορεύουν τη δέσμη των πολιτικών της. Στην ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης, ο έξω κόσμος συνεχώς βοηθούσε στην ιδεολογική διαμόρφωση του εγχώριου καθεστώτος, με πολλούς τρόπους⁹⁷. Για παράδειγμα, η μεγάλη παγκόσμια οικονομική κρίση του '30 είχε αντίκτυπο στην περίοδο της εγκαθίδρυσης της κυριαρχίας του Στάλιν. Αυτός ο «παραμορφωτικός καθρέπτης» της θέασης ανάμεσα στις αντίπαλες πλευρές – του Ανατολικού και του Δυτικού Συνασπισμού – αντανάκλούσε εικόνες και των δύο όπου η πραγματικότητα, η φαντασία και οι προθέσεις αμφοτέρων ήταν δύσκολο να ερμηνευθούν. Οι μεταπολεμικές εξελίξεις, με το νέο συσχετισμό δυνάμεων που εγκαινίασε η πυρηνική εποχή με τη ρίψη της ατομικής βόμβας από τις ΗΠΑ το '45, ώθησαν την ΕΣΣΔ στη θέση της Υπερδύναμης και σε έναν αγώνα στρατιωτικής υπεροπλίας με τις «αντίπαλες» ΗΠΑ, διαγωνίζοντας τα πιο συντηρητικά χαρακτηριστικά ενός συστήματος και εκμηδενίζοντας κάθε δυνατότητα αναμόρφωσής του⁹⁸. Έτσι λοιπόν το προπολεμικό πολυπολικό σύστημα εγκαταλείπεται και ο «Ψυχρός» διπολισμός γίνεται το πλαίσιο των διεθνών σχέσεων για μισό περίπου αιώνα. Οι ΗΠΑ, μέσα από έναν ανταγωνισμό σε όλα τα επίπεδα – στρατιωτικό, οικονομικό, ιδεολογικό, επιστημονικό - είχε γίνει μέτρο σύγκρισης για μια χώρα που ενσάρκωνε την μεσσιανική αντίληψη σχετικά με το ρόλο της στο παγκόσμιο σύστημα, ως προς την υπέρβαση του ισχύοντος και καταστρεπτικού για την ανθρώπινη φύση καπιταλιστικού συστήματος.

Μετά τη διάλυσή της, η Ρωσία βρέθηκε σε μια διαδικασία αυτοπροσδιορισμού της ταυτότητά της, σε σχέση με το παρελθόν. Η στροφή προς τα δυτικά φιλελεύθερα οικονομικά και πολιτικά πρότυπα από τις αρχές του '90, η οποία χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από τη Δύση, σήμανε και το τέλος μιας ιδεολογικά φορτισμένης αντιπαράθεσης που είχε χωρίσει σε δύο στρατόπεδα όχι μόνο την ευρωπαϊκή ήπειρο αλλά

⁹⁷ M. Lewis (2005), *The Soviet Century*, Verso, London, p. p. 383-6.

⁹⁸ ο. π., σ. σ. 383-7.

και ολόκληρη την υφήλιο, καθώς και την αρχή μιας νέας σελίδας στην εξωτερική πολιτικής της χώρας.

Η Ρωσία, ως πρώην Υπερδύναμη βέβαια, είναι ακόμα μια αρκετά υπολογίσιμη δύναμη, κληρονομώντας ένα βαρύ πυρηνικό και συμβατικό οπλοστάσιο. Απογυμνωμένη από τις επίσημες γεωπολιτικές επιδιώξεις και ιδεολογικές πεποιθήσεις του σοβιετικού της παρελθόντος, είναι υποχρεωμένη να βρει τη μεταψυχροπολεμική της ισορροπία αλλά και την ταυτότητά της στο σημερινό παγκοσμιοποιημένο σύστημα⁹⁹. Η εξωτερική πολιτική που ασκεί επικεντρώνεται κυρίως στην ενδυνάμωση της επιρροής της στις χώρες που αποτελούσαν τις πρώην Δημοκρατίες της Σοβιετικής Ένωσης, στο «εγγύς εξωτερικό», ερχόμενη συχνά σε τριβή με τον υπόλοιπο κόσμο. Τα εκρηκτικά γεγονότα άλλωστε στη Ν. Οσετία (Γεωργία), την Τσετσενία και πολύ πρόσφατα στην Ουκρανία, το επιβεβαιώνουν.

⁹⁹ J. Mankoff (2009), *Russian Foreign Policy*, Rowman & Littlefield Publishers, p. p. 11-5.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η χώρα που ενσάρκωνε για επτά δεκαετίες τον υπαρκτό σοσιαλισμό, έπαψε τυπικά να ισχύει ως κρατική υπόσταση στις αρχές της δεκαετίας του '90. Η ορμή των μεταρρυθμίσεων της Περεστρόικα ήδη από τα μέσα του '80, συμπαρέσυρε πολλά εκατομμύρια ανθρώπων σε μια δίνη πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων. Η αναποτελεσματικότητα και οι διαρθρωτικές αδυναμίες του συγκεντρωτικού μοντέλου οικοδόμησης του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ, είχαν από καιρό οδηγήσει σε οικονομική ύφεση και επιδείνωση των μακροοικονομικών δεικτών¹⁰⁰. Η τελευταία πολιτική ηγεσία, παίρνοντας την απόφαση να προχωρήσει σε μια σειρά «ελεγχόμενων» θεσμικοπολιτικών αλλαγών σε όλα τα επίπεδα της κρατικής οργάνωσης, γνώρισε μια κοινωνική δυναμική που ανέτρεψε το ίδιο το κοινωνικοπολιτικό καθεστώς στο σύνολό του. Η κατάρρευση του σοβιετικού συστήματος οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης, οι εθνοτικές συγκρούσεις ανάμεσα στις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες, η μεγάλη μεταναστευτική ροή προς τη Δύση και η στρατιωτική εδραίωση της κυριαρχίας των ΗΠΑ διεθνώς, είναι μερικές από τις συνέπειες των εξελίξεων αυτών. Η κομμουνιστική ουτοπία που σκιαγράφησε ο Μαρξ, η επαναστατική ανατροπή που οραματίστηκε ο Λένιν και η σοσιαλιστική παγκόσμια Υπερδύναμη που θεμελίωσε ο Στάλιν, υπέκυψαν υπό το βάρος των αιτημάτων για θεσμική ανασυγκρότηση και επανασύσταση του κράτους και της κοινωνίας¹⁰¹.

Η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης και κατ' επέκταση η υποχώρηση του σοσιαλισμού, οδήγησαν στο βεβιασμένο συμπέρασμα για την τελική νίκη του φιλελευθερισμού και το τέλος της Ιστορίας¹⁰². Η σημερινή όμως παγκόσμια πραγματικότητα δεν φαίνεται να δικαιολογεί απόλυτα την πεποίθηση αυτή, με τις παρατεταμένες οικονομικές κρίσεις και την πολιτική αστάθεια να είναι παρούσες. Από μια άποψη οι λαοί στερήθηκαν –προσωρινά- ένα σύμμαχο στον αγώνα για πρόοδο, ανάπτυξη, δημοκρατία και σοσιαλισμό¹⁰³. Παρά την ιστορική αναγκαιότητα των αλλαγών, είναι αμφίβολο αν η διαδικασία της μετάβασης έχει οδηγήσει στην εδραίωση

¹⁰⁰ Χ. Γιαλλουρίδης και Χ. Τσαρδανίδης (1993), *Η Σοβιετική Ένωση: Από τη Μετεξέλιξη στην Αποσύνθεση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. σ. 219-223.

¹⁰¹ ο. π., σ. σ. 12-57.

¹⁰² F. Fukuyama (1992), *The End of History and the Last Man*, Free Press.

¹⁰³ Υλικό της Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ (1995), Εκτιμήσεις και προβληματισμοί για τους παράγοντες που καθόρισαν την ανατροπή του σοσιαλιστικού συστήματος στην Ευρώπη (online). Διαθέσιμο στη δ/ση <http://www.kke.gr>.

μιας αποτελεσματικής δημοκρατίας για τη χώρα. Τα φαινόμενα αύξησης της ανισότητας, της φτώχειας και της ανεργίας για δεκάδες εκατομμυρίων πολιτών, είναι αισθητά όχι μόνο στη σύγχρονη Ρωσία, αλλά και αλλού.

Το σύστημα που κατέρρευσε πριν από περίπου δύο δεκαετίες στη Σοβιετική Ένωση, με όλα τα θετικά και τα αρνητικά του, αποτελεί πλέον μέρος της ιστορίας. Για το μόνο που μπορούμε να είμαστε σίγουροι σε μια παγκόσμια πραγματικότητα συνεχών κοινωνικοπολιτικών μετασχηματισμών, είναι ότι τα γεγονότα και οι εξελίξεις μπορούν απροειδοποίητα να εμφανιστούν στο προσκήνιο. Η ιστορία αλλάζει διαρκώς και τίποτα δεν μπορεί να είναι οριστικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Cliff T. (2005), *Κρατικός καπιταλισμός στη Ρωσία: μια Μαρξιστική ανάλυση των σταλινικών καθεστώτων*, Εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο

Cliff T., Binns P. and Harmann C. (πρόλ. Κώστας Πίττας Κ.) (1989), *ΕΣΣΔ: από το εργατικό κράτος στον Κρατικό Καπιταλισμό*, Εκδόσεις Εργατικής Δημοκρατίας

Haarscher G. and Telo M. (1997), *Μετά τον κομμουνισμό*, Εκδόσεις Παπαζήσης

Hague R. And Harrop M. (2011), *Συγκριτική Πολιτική και Διακυβέρνηση*, Εκδόσεις Κριτική

Heywood A. (2007), *Πολιτικές Ιδεολογίες*, Εκδόσεις Επίκεντρο

Hobsbawm E. (2010), *Η Εποχή των Άκρων – Ο σύντομος εικοστός αιώνας*, Εκδόσεις Θεμέλιο

Judt T. (2012), *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Mazower M. (2004), *Σκοτεινή Ήπειρος, ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Stiglitz J. E. (1998), *Σοσιαλισμός προς ποια κατεύθυνση;* Εκδόσεις Κριτική

Trautmann L. (2000), *Η Ρωσία ανάμεσα στη Δικτατορία και τη Δημοκρατία*, Εκδόσεις Λιβάνη

Βαληνάκης Γ. (1988), *Εισαγωγή στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Εκδόσεις Παρατηρητής

Γιαλλουρίδης Χ. και Τσαρδανίδης Χ. (1993), *Η Σοβιετική Ένωση: Από τη Μετεξέλιξη στην Αποσύνθεση*, Εκδόσεις Θεμέλιο

Καραγιάννης Μ. (επιμ.) (2011), *Η Ρωσία σήμερα : Πολιτική, Οικονομία και εξωτερικές σχέσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση

Μαρξ Κ. και Ένγκελς Φ. (1963), *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, Αθήνα

Μαλκίδης Θ. (2005), *Πολιτική Οικονομία και Κοινωνία στην Σύγχρονη Ρωσία*, Εκδόσεις Γόρδιος

Μαρκέτος Σ. (2002), *Ευρωπαϊκά Ιδεολογικά Ρεύματα κατά το Β' μισό του 20ου αιώνα και τη Μετα-σοβιετική Περίοδο (τόμ. Α)*, ΕΑΠ

Μαρούδας Λ. και Τσαρδανίδης Χ. (1996), *Πού βαδίζει η Ρωσία; Οικονομικές και Πολιτικές προεκτάσεις της Μετάβασης*, Εκδόσεις Εξάντας

Συλλογικό (2005), *Συζήτηση για θέματα πολιτικής οικονομίας στα τέλη της πρώτης δεκαετίας της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στην ΕΣΣΔ*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή

Τσακαλόγιαννης Π. (2000), *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Εκδόσεις Εστία

Χατζηβασιλείου Ε. (2001), *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Εκδόσεις Πατάκη

Ξενογλώσση

Brzezinski Z. (1962), *Ideology and Power in Soviet Politics*, Praeger

Carrère d'Encausse H. (1978) «*L'empire éclaté*», Fayard

Castoriadis C. (1981), *Devant la Guerre, I : Les réalités*, Fayard

Fukuyama F. (1992), *The End of History and the Last Man*, Free Press

Gleeson A. (2009), *A Companion to Russian History*, Blackwell Publishing Ltd

Hazard J. N. (1960), *The Soviet System of Government*, University of Chicago Press

Zubok V. (2007), *A failed empire: the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, USA

Lewis M. (2005), *The Soviet Century*, Verso, London

Mankoff J. (2009), *Russian Foreign Policy*, Rowman & Littlefield Publishers

Remington T. H. (1999), *Politics in Russia*, Longman Publications

Shirayev E. (2013), *Russian Government and Politics*, Basingstoke: Palgrave Macmillan

Wolchik S. L. and Curry J. L. (2008), *Central & East European Politics: From Communism to Democracy*, Littlefield Publishers, Inc.

Ελληνόγλωσση Αρθρογραφία

Μουζέλης Ν. (2009), *Η κατάρρευση του κράτους σοβιετικού τύπου*, Εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ

Ξενόγλωσση Αρθρογραφία

Cohen S. (2006), *The breakup of the Soviet Union ended Russia's march to Democracy*, THE GUARDIAN newspaper

Cohen S. (2012), *The Soviet Union's Afterlife*, THE NATION newspaper

Clark T. J. (2000), *Origins of the Present Crisis*, New Left Review 2

Furman D. (2008), *Imitation Democracies*, New Left Review 54

Harrison M. (2002), *Coercion, Compliance and the Soviet Command Economy*, Economic History Review, LV 3

Joravsky D. (1994), *Communism in Historical Perspective*, The American Historical Review, vol. 99

Sawka R. (2013), *The Soviet Collapse: Contradictions and neo-modernization*, Journal of Eurasian Studies 4

Wood T. (1990), *Collapse as possible*, New Left Review 1/179

Διαδικτυακοί Τόποι / Ιστοσελίδες

Υλικό της Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ (1995), *Εκτιμήσεις και προβληματισμοί για τους παράγοντες που καθόρισαν την ανατροπή του σοσιαλιστικού συστήματος στην Ευρώπη* (online). Διαθέσιμο στη δ/νση <http://www.kke.gr> [Πρόσβαση 25 Αυγούστου 2014]